

स्वकपोल कल्पित
संगीत " मणिश्रीव " नाटक.

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक

स. नि. लक्ष्मी

सन

संग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव

संगीत मणिश्रीव

309

993

[हे १८६७ च्या २५ व्या अक्ट्याप्रमाणे नोंदिले आहे.]

सन १८८९

या संबंधी सर्व हक्क लापविणाराने आपल्या
म्वाधीन ठेविले आहेत.

किंमत. ॥ आणे.

०१

*Printed to Government
Grants for Books
by B. B. M.*

स्वकपोल कल्पित

संगीत "मणिग्रीव" नाटक

है

सदाशिव नीलकंठ तळेकर

यांनी रचून तयार केले
तें

गोपाळ नारायण वर्तक

यांनी त्यांजपासून

सर्व हक्कांसह विकत घेऊन
मुंबईत

“जगदीश्वर” छापखान्यांत छापविलें.

(हें पुस्तक १८६७ च्या २५ व्या अकटाप्रमाणें नोंदिलें आहे)

सन १८८५

ह्या पुस्तकासंबंधीं सर्व हक्क पुस्तक छापविणारानें
आपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत.

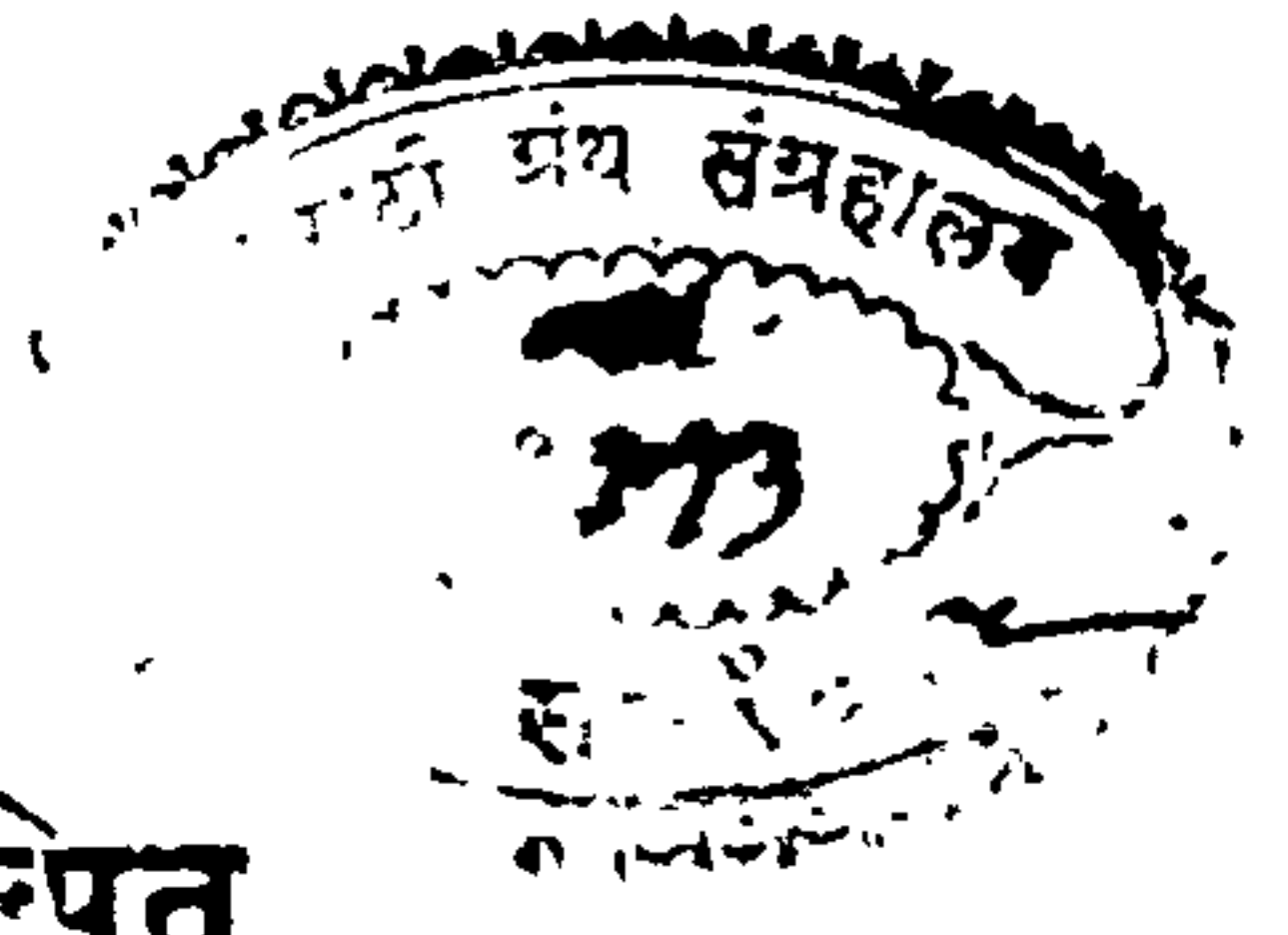
किंमत -॥- आणे

सूचना.

या पुस्तकासंबंधी परभाषेत भाषांतर करणे, फेरफार करणे, किंवा पुनरावृत्ति छापविणे वगैरे सर्व प्रकारचे हक्क आह्मी आपल्या स्वाधीन ठेविले आहेत. तसेच कोणास नाटक करणे झाल्यास त्याने विचारल्याशिवाय केल्यास त्याची रीती प्रमाणे व्यवस्था केली जाईल.

गो० ना० व०

छापविणार.

स्वकपोल कल्पित
संगीत " मणिग्रीव " नृद्वक्त्र व हा

हा ग्रंथ

रावसाहेब बळवंतराव रामचंद्र दोंडे

रत्नागिरी येथील मामलेदार

आणि

प्रस्तुत जंजिरेमुरुड, हवसाण येथील कारभारी

यांस

त्यांच्या कित्येक अलौकिक गुणांस पाहून

ग्रंथकर्त्यानें

परम आदराने नजर केल्या असे.

सदाशिव नीलकंठ तळेकर

ग्रंथकार.

प्रस्तावना

“ काव्येषु नाटकं रम्यं ”

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ॥
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधु काव्यनिषेवणं ॥

शास्त्रीयलक्षणयुक्त सत्काव्य सेवनाने धर्म, अर्थ, काम, आणि मोक्ष ह्यांच्या विषयी जाणतेपणा, व कलानिपुणत्व, लोक प्रीति, आणि कीर्ति, हीं मनुष्यांस प्राप्त होतात; तर असें अनेक गुणसिंधु भरित जें काव्य त्याचा आद्यभेद नाटक हा होय; नाटकाच्या स्वरूपाविषयीं एके ठिकाणीं असें सांगितलें आहे कीं;

नृपतीनां यच्चरितं नानारसभावसंश्रितं काव्यं ॥
सुखदुःखोत्पत्तिकृतं भवति हि तन्नाटकनाम ॥

सुखदुःखाद्यनेकमनोवृत्तिजनित नानारस व नाना भाव यांहीं करून युक्त जें राजचरित त्यासच नाटक ही संज्ञा आहे; तसेंच श्लेष, प्रासादिगुण, मनोवृत्ति आणि शृंगाराद्यलंकार यांहीं करून भूषित महारस, महाभोग, व उदार वचनें करून युक्त, महापुरुष संचार, साध्याचार, जनप्रीयसंधीयोग, सुखाश्रय आणि प्रेमलशब्दाभिधान ज्यामध्ये आहे तेंच नाटक श्रेष्ठ होय! सुखदुःखाने उद्भवलेली लोकांची स्थिति अनेक पुरुष संचार, अनेक तऱ्हेच्या अवस्थांस यथासांग अभियज्ञ युक्त असा लोक स्वभाव, देवता, ऋषि, राजे व लोक ह्यांचे पूर्व हे नाटकांत असले पाहिजे. ह्या प्रमाणे नाटकाचे साधारण स्वरूप

आहे. काव्याचे आंगचे सर्व गुण नाटकाचे अंगी असोन शिवा-
य मनोरंजकता हा गुण जास्त आहे.

प्रिय वाचकहो ! माझा ग्रंथ रचनेचा हा प्रथमच प्रयत्न
असल्यामुळे त्यांतील न्यूनाधिक्य फारसे मनांत न आणितां

प्राज्ञः प्रवदतां पूंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभः
गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसक्षीरमिवांभसः ॥

या न्यायाने तुम्ही गुणच ग्रहण करून माझे श्रमांचे सार्थक कराल
अशी आशा धरून तुलांपुढे हा ग्रंथ ठेवीत आहे.

मित्र हो ! सदरहू गोष्टींचा विचार करून प्रस्तुत संगीत “मणि
ग्रीव” नांवाचे स्वकपोलकल्पित नाटक तयार करून तुलां
रसिकजनापुढे सादर केले आहे तरी विद्वज्जन या माझ्या लहा
नशा पुस्तकाचा अव्हेर न करितील अशी आशा करितो.

सूत्र हो ! हा ग्रंथ तयार झाल्यावर विद्वज्जनांस दाखवून
चांगला शुद्ध करण्यास मला अवकाश न मिळाल्यामुळे ज्या
चुक्या आहेत त्यांजवढल क्षमा करून यास उदार आश्रय द्यावा,
आतां दुसऱ्या आवृत्तीत निर्दोष ग्रंथ तयार करण्याची उमेद
आहे; परंतु ती सर्व तुमचे आश्रयावर अवलंबून आहे तर यास
चांगले साह्य मिळोन पुनरावृत्ति होईल हीच माझी प्रार्थना आहे.

ग्रंथकार.

स्वकपोल कल्पित

संगीत “ मणिग्रीवनाटक ”

अंक १ ला.

नान्दी.

पद [श्रीगजवदना या चा०]

जन सुखसदना भव भयहरणा, सद्भावें करीं तव
स्तवना ॥ सकलहिव्यसनां माजी तारका, स्थिति
लयकर्त्यादरधरणा ॥ ध्रु० ॥ स्थिरचर व्यापक
सन्मति दायक, गौरिहरा हे स्मरदहना ॥ निस्य
दिगंबरु सुरासुखरा, विश्वेशाहे रिपुदमना ॥१॥
भक्त वत्सला, इंदुशेखरा, डमरुधरा हे गुण सद
ना ॥ कल्पित भावें नाटक मीं हें, तोषा व्हाया
विबुधजनां ॥२॥ रचितां गानीं शक्तिन ह्यणुनी,
स्तब्ध जाहलों खिन्नमना ॥ परिकृष्टि मनीं ईश
स्तवास्तव, येतां होउनि मोदमना ॥ ३ ॥ सदा
शिव कवी अर्पण करितो, पुष्पांजलिही तव च
रणां ॥ निर्विघ्नतेनें, सिद्धिस न्याया, देईमति तूं
मज दीना ॥ ४ ॥

पद [अद्भुत तुझी करणी. या चा०]

देईमला तूं ठाय ॥ शंकरा देई० ॥ ध्रु० ॥ शंभो !

अगणित अपराध घडले; करूंमीं गति तरि का
य ॥ शंक० ॥ १ ॥ महत्कृत्य भर अंगी कृतपरी,
सिध्य क्षम मम काय ॥ शंकरा० ॥ २ ॥

पद [तुम्हां तो शंकर सुखकरहो यात्रा०]

नमामिकंसारि मुरमर्दना ॥ मदन प्राप्तिस सभय
काननीं रुक्मिणीसह हरि तपकरी शिवकरी
मज असें वदत शशि धर स्मर दहना ॥ कंसारि
मुर मर्दना ॥ ध्रु० ॥ गिरिजा धव सकल हेतु जाणु
नी देई वरा स्मरा सांगा करुनी, सुजनीं मृग
नयनी शरत् शशिवदनीं भीमकीतव मतानु
सारिणी होई मदरें गर्भिणी अर्पित वरा जाणुनी
मोद निर्भर वर ग्रहणीं झाला बहु शेष शयना
॥ १ ॥ कंसारि ॥

सूत्रधार—भक्ति पुरःसर जगनियंत्याचें स्तवन इतकें झालें
तरी वस्स आहे; आतां आपण जो हेतु धारण करून येथें आलों
आहों त्यास त्वरितच आरंभकेला पाहिजे, कारण ह्या स्थानीं
जमलेल्या रसिक सभाजनांचे कर्ण, मन्नाटकपात्र भाषणालंकार
श्रवण करण्या विषयीं अगदीं उत्सुक होऊन गेले आहेत.
(इकडे तिकडे पाहिलेसें करून) अरे ! इतका वेळ झाला तरी
माझी भार्या अद्याप कांवरें आली नाही ? मी तिला त्वरित ये-
ण्या विषयीं आज्ञा केली होती ! (जरा ऐकलेंसें करून) आँ !
कोणवरें पलिकडे गुण गुणत आहे. भार्या तर येत नसेलना!
(पाहून) होय ! (हांक मारितो.) प्रिये, अगे प्रिये ! पहा आ-
पल्याशींच गुण गुणण्याच्या नादामध्ये ही किती गढून गेली

आहे. हांक मारिली असतां ओ देखील देत नाहीं तर कसली बडबड आहेती आपण ही ऐकावी.

नटी—

पद [राग बहार त्रिवट.]

संतती नच सदनीं ॥ ज्यांच्या सं० ॥ ध्रु० ॥

महिवर त्यांनां सौख्यचि कोठें, नाहीं दिन रजनीं ॥१॥

पुरुषांचें काय आपलें, पण आंहा अबलांनां सदोदित घरांतच बसायचें असतें. आणि तेथें का कर्मणुकी साठीं बालरत्न नाहीं. मग त्याच्या सारखें दुःख आहे तरी कोणतें ! यांच आपला हा भलताच नाद; कुठें नाटक करायचें कुठें कांहीं करायचें पण माझ्या दुःखाकडे हुंकून देखील बघायचें होत नाहीं.

अहो—

पद [राग व ताल सदर.]

वाल प्राप्ति हि दुर्लभ जरी हो, भक्ति सुरच रणीं ॥ २ ॥ धरितां तो हो तोषुनि चित्तीं, देई वर दानीं ॥ ३ ॥

सूत्रधार— (नटी जवळ जाऊन तिच्या पाठीवर हात ठेऊन.)

प्रिये ! तूं ल्हाणतेस तें सर्व खरें आहे. आणि अनपत्याचें दुःख माझ्या ही हृदयास सदोदित घरे पाडित आहे.

नटी— (पाठी वरील हात झिडकारून) पुरे पुरे ! घरे पाडित आहे. ल्हाणून ल्हाणायचें मात्र, पण एखाद्या देवाची आराधना करावी; तें काहींच नाहीं, सांगेल कोण बाई !

सूत्रधार— (आपल्याशींच) वाः ! राग पण भला सदोदित नाकावरच बसलेला असतो. (उबड) हो हो ! पण प्रिये ऐकून तरघे; मग रागाव किती रागावशिलती !

नटी—ऐकायचें आहेकाय ! कांहीं तरी वेदांत सांगाल लणजे झालें. वायकांची मेली समजूत करायला काय ! हव्वी तशी करितां येते.

सू०—काय ! वायकांची समजूत प्रत्यक्ष ब्रह्मा, विष्णु, आणि महेश, यांच्यानें देखील झाली नाही. मग आमच्यानें कोठून होणार !!

न०—वरं वरं ! पुरे आतां सांगा काय सांगायचें आहे तें.

सू०—वाहवा ! कायराग हा !! (उधड) प्रिये ! सांगावयाचें तें हेंच कीं, आपण उभयतांनीं संतती प्राप्त्यर्थ शंकराराधना करावी. असा माझ्यामनाचा संकल्प झाला आहे.

न०—खरंचका प्राणनाथ ! का आपली ही रोजच्या प्रमाणें माझी थट्टा आहे.

सू०—प्रिये खरोखरच सांगितलें हें सत्य आहे.

न०—वरं पण प्राणनाथ आज कोणीकडे सुदीन उगवला हा !

सू०—झालेंका ? राग येण्याला ही उशीर नाही आणि विनोद करण्याला ही उशीर नाही. असो पण प्रिये ! ह्या ठिकाणीं मिळालेल्या रसिक सभाजनांस आपल्या ह्या प्रापंचिक गोष्टीं पासून किमपि हि सुख होणार नाही. येथें लोक कसे आहेत लक्षणशील तर—

साकी [राग जोगी ताल धुमाळी.]

महा शिरोमणि बुधवर ऐसे लोक मिळाले अस

ती ॥ तन्मन रमण्या सार्थीं बाले करुं नवकवन

स्फुर्ती ॥ धरुनी ही आशा ॥ आलों रंग मही ऐशा ॥१॥

हणून एखाद्या सुरस संगीत प्रयोगानेच सभाजनांचीं मनें संतुष्ट केलीं. पाहिजेत. तर त्वरित नाटक पात्रांस भूषित करून उक्त प्रसंगी रंगभूमीवर पाठवून दे.

नटी—

अंजनी गीत.

पात्र सजविणें कृत्य आपुलें ॥ सत्वर करितें मी
तें पहिलें ॥ परंतु सखया नाहीं कळलें ॥ नाटक
तें मजला ॥ १ ॥

सूत्रधार—

साकी [राग जोगी ताल ध्रुमाळी]

शृंगाराकृति प्रमुख सखेगे, विप्रलंभही ज्यातें ॥
सदाशिव कवि रचित असें जें नाटक मणिग्रीव
तें ॥ दावूं महाजनां॥होवो तोषद अजियांनां॥१॥

नटी—बरेतर नाथ आपल्या बराच वेळ झालेल्या गोष्टींपा-
सून अस्वस्थ झालेलीं सभाजनांचीं मनें रंजविण्यास सध्यां
चालत असलेल्या ग्रीष्मऋतुचे गीत युक्त वर्णन करावें असें
माझे मनांत आहे. पुढें जशी आपली मर्जी.

सूत्रधार—प्रिये हें तुझे भाषण शर्करा मिश्रित दुग्धाप्रमाणें
मला गोड लागलें, कारण प्रश्न अगदीं समयोचित आहे. तर
होजं दे आतां गायनास आरंभ—

नटी—

पद [वैशाखमास० सं०सौ०यात्रा०]

ग्रीष्मकाल तापद अति होय जनांला ॥ हणुनि
जलाशयीं खेळ प्रिय जाहला ॥ ध्रु० ॥ रम्यशीत
ठायिं वसण्या हौस जनांला ॥ नवकुसुमीं बहर

सकल वृक्ष गणांला ॥ मकरंदा सक्त भ्रमर पाहिं
जाहला ॥ सुमन गंध युक्तवात अस्ति सूटला ॥ १ ॥
वर्षाऋतु प्राणनाथ ! समीप पातला ॥ आर्तस्वरें
चातकगल फार दाटला ॥ हर्षयुक्त बर्हिणगण
नाचुं लागला ॥ मेघांतें वधुनि विरही दुःखि
जाहला ॥ २ ॥ करिती ऋषि उटज वनीं पर्ण
लाउनी ॥ भूधव हे जाति वनीं धान्य घेउनी ॥
स्वीकारुनि वार्षिकतें तोपतमुनि ॥ मृगयेस्तव
अतूर भूप काल सोपला ॥ ३ ॥

सूत्रधार—शावास प्रिये शावास ! तूं जें वर्णन केलेंस त्या-
च प्रमाणें सर्व व्यवहार चालले आहेत, व ह्या आपल्या रत्नपूर
नगराचा राजा कामकंदल हा ही ऋषि जनांस चातुर्मासिक सा-
मुग्री पोहोचविण्या साठीं लवकरच जाणार असें आज दोन
दिवस माझे ऐकिवांत आले आहे. हा राजा शूर, गुणी, व प्र-
जेचें पालन करण्या विषयीं महा दक्ष असा आहे.

नटी—प्राणनाथ, सर्व राजेलोक ऋषि जनांस चातुर्मासिक
सामुग्री पोहोचविण्यासाठीं तपोवनास जातीनेच जातात असें
नाहीं; मग आपले महाराज कां वरें जातात ?

सूत्रधार—प्रिये या नृपतीचा तपोवना मध्ये स्वतः जाण्या-
चा कांहीं तरी उद्देश असावा.

नटी—प्रिया, त्याला सर्वगोष्टींची व सुखाची परिपूर्णता
असतां जाण्याचा आणखी उद्देश तो कोणता ? (पडद्यांत)

ओंवी.

हां हां भरत कुल जाता ॥ ऐकेंरे माझीये वच तत्वतां ॥
अपत्यर्थ घेऊनि कान्ता ॥ तपोवनाचाललों ॥ १ ॥

सूत्रधार— [पढ्या कडे वोट दाखवून] ऐक—

साकी [राग जोगी ताल धुमाळी]

दुःख अह्मांजें वाले आहे तेंच असे भूपाला ॥
अपत्यर्थ मुनि सेवे जाण्या, रत्न पुरा धिप आला ॥
जाऊं चल कान्ते ॥ आतां शंकर सेवेतें ॥ १ ॥

सूत्रधार व नटी जातात.

(ही प्रस्तावना झाली.)

पात्रें—राजा, राणी, प्रधान, वगैरे मंडळी प्रवेश करितात.

राजा— (इकडे तिकडे पाहिलेसं करून.) अँ !

पद [राग लिलांवरी ताल दादरा.]

नाहीं कोठें दिसत मला दोन्ही माणसें ॥ वोलत
जीं हांतिं इथे शुद्ध मानसें ॥ भाषण तें राजभक्ति
दावि तेंकसें ॥ सम दुःखी दोघें आर्ह्यां जाहलों
कसे ॥ १ ॥

देवा मला सर्व गोष्टींची अनुकूलता असतां एक संताति विष-
यीच माझे प्रारब्ध कसेरे वक्र झालें आहे. देवा ! या उभय
स्त्रीपुरुषांचा संवाद ऐकून—

पद [गझ्यांनो कृष्णगडी० याचा०]

सुत चिंतानल भडकुनि गेला ॥ ऐकुनी मनुज व
चाला ॥ ध्रु० ॥ मत्सम दुःखी दोघें तीं ॥ संभा
षण हो करित जें होतीं ॥ स्मरण मम दुःखा
ला ॥ सुत० ॥ १ ॥

ईशा ! मी समजत होतो कीं, या जगांत असलें दुःख सहन
करण्यास मला एकद्व्यालाच तूं निर्माण केलें आहेस. पण ना-
हीं; या ठिकाणीं जो पुरुष आपल्या भार्येसह संभाषण करि-

त होता, तोही मजप्रमाणेंच दुःखसागरांत गटकळ्या खात आहे. अरे रे ! मी एक दुःखी तर दुःखीच पण माझे नागर ही असलीं दुःखें भोगतात ना !

साकी [राग जोगी ताल धुमाळी.]

दैव गतीही विचित्र आहे, अतर्क्य विधिचा महिमा ॥
अंत न लागे जिचा योगियां, तेथें गतिकां आह्मां ॥
हर हर ! विघ्नेशा ! ॥ दासातव कैची आशा ॥ १ ॥

[मूर्च्छित होतो]

सौंदर्यवल्ली—हाय, हाय ! देवा काय प्रसंग हा ! (उघड)
स्वामिराज सावध व्हा सावध व्हा ! ' प्रधानजी थोडेसे पाणी
तरी आणा पाहू ! (पाणी आणतो.)

प्रधान—त्राईसाहेब हें घ्या पाणी. (पाणी पुढें करितो.)

[सौंदर्यवल्ली डोळ्यांस लाविते व राजा सावध होतो.]

राजा—प्रभो ! कशालारे असले दुःख भोगण्या साठीं मला
जिवंत ठेविलेंस !

प्र०—नरेंद्रा असें दुःख करीत वसून कसें होणार; आपले
गुरू भगवान अत्रि ऋषि यांस शरण गेलें असतां, ते आ-
पल्या दुःखाचा परिहार सहज करितील. अहो, काय त्या मुनि
जनांचें सामर्थ्य !

साकी [राग जोगी ताल धुमाळी]

देऊं शकेना धाता जें तें, ब्रह्म ऋषित्वहि देती ॥
एसे ब्राह्मण तपो निधी जे, तुह्मा न का शिशु
देती ॥ प्रसन्न त्यां करुनी ॥ ध्यावें ईप्सित साधोनी १

अंक १ ला.

सौंदर्यवल्ली—प्राणनाथ माझेही लक्षणें तेंच आहे कीं सुनी-
जनांची सेवा करावी लक्षणजे कार्यभाग होइल अहो—

अंजनी गीत.

दशरथ मगधां पुत्र नसोनी ॥ ऋषिजनां
ते शरण जाउनी ॥ सुत रत्नाते ते
पावोनी ॥ धन्य जर्गी झाले ॥ १ ॥

प्रधान—त्यांतून आपण आतां तपोवनांत जातच अहां.

राजा—हो, हो, मंत्रिश्रेष्ठ ! माझ्या हृदयामध्ये दुःखाचा
उचंबळा आल्याच्या योगानें तपोवनांत जाण्याच्या वेताचें मला
अगदीं विस्मरण झालें होतें. तें तुहीं आपल्या समयोचित भा-
षणेंकरून मला सुचविलेंत हें फार बरें झालें. तस्मात् आपण
आतां—

अंजनी गीत.

चातुर्यानें प्रजा जनासीं ॥ संरक्षार्थीं वालें जैसीं ॥
जोंवरि आहे मी वनवासी ॥ मळवी न यश माझे ॥ १ ॥

प्रधान—ठीक आहे जशी आपली आज्ञा. परंतु सरकार
ह्या दासाची आपणांस एक विनंती आहे.

राजा—अमात्याधीश खुशाल बोला.

प्रधान—तपोवन येथून फार लांब आहे व रस्ताही उंच स-
खल आहे इतक्या साठी रथांत बसून जावें.

राजा—ठीक आहे आही ह्या समोरच्या शिलोच्चयापर्यंत
जातों तेथें त्वरित रथ येऊंदा.

प्रधान—आज्ञा. (जातो.)

(राजा, राणी नाट्यानें शिलोच्चयावर जातात.)

राजा—प्रिये ह्या शिलोच्च यावरून आपल्या शहरचा—

पद [उद्धवा शांतवन० याचा०]

रमणीय दृश्य गे पाहे, ध्वज कैसा फडकत आहे
॥ किति रत्नखचित तीं असती, स्वर्णाच्या-
ल्या पैलू दिसती ॥ त्रिदिवेशालय घुमटें तीं, तै
शीं गे सौधाग्रें तीं ॥ चाल ॥ कुंजावरतीं येवोनी,
मित्र रश्मि त्यां लागोनी, दीप्ती प्रतबहु पावोनी,
कैशीं तीं चमकति पाहे ॥ १ ॥

सौंदर्यवली—तसेंच—

पद. [चाल सदर]

त्या उपत्यका भूमीतें, पाहीं सख्या उद्या नातें ॥
गुच्छ ठेविले शोभेतें, मधुनि मधुनि विटपीचे ते ॥
माधवी जाती मृद्रीका, वीधीनें वाढल्या स्त
वका ॥ चाल ॥ एक कोकर बहरिं भरोनी, एक
मुकुल भरा येवोनि, एक फुल्लसुमनि लवोनी,
अलि तेथें करित रवातें ॥ १ ॥

अहा हा ! काय मेले ते भ्रमर मधुपान करून दंगा करित
आहेत तसेंच प्राणनाथ ती पलीकडील राई पाहिलीत का ?
कशी मोहोरानें भरून गेली आहेत !

राजा— हवेडे. तोकाय मोहोर आहे- छे.

पद. [उद्धवा शांतवन करजा याचा०]

येथोनी वल्लरि दीसे, नच मंजरि नव्य पलाशें ॥
नाना वृक्ष तर्यां असती, सर्वां का ? मंजरि येती ॥
चाल ॥ थोर थोर त्या वृक्षांला, फुटुनि नवांकुर
वरि आला, रवि किरण हि लागुनि त्यांला,
तैसें तुजला भासे ॥ १ ॥

अंक २ रा.

(इतक्यांत सारथी प्रवेश केलो)

सारथी—महाराजांचा जयजयकार असो; सरकार, रथ सिद्ध आहे चलावे.

राजा—ठीक आहे, प्रिये—

श्लोक.

प्राची सोडुनि येइ हा विकसवी रक्तांबुजांतें रवी
॥ पाहीं वैसति शीतपादप तळीं राघू मयूरादि
त्रि ॥ तैसे जंबुक कोक वानर करी पाण्या प्रती
धांववी ॥ ऐशी वेळचि दावुनी तरणि हा जाण्या
पहा सूचवी ॥ १ ॥

तर चल आतां जाऊं. (जातात-)

अंक पहिला समाप्त.

अंक २ रा.

स्थल— वकदाल्भ्यवन.

पात्रे—दोन ऋषिकुमार, राजा, सौंदर्यवल्ली, शंकर,
पार्वती, नारद, अत्रि, वगैरे मुनिजन.

पहिलाऋषिकुमार—(धडपडत व डोळे चोळीत येतो.) रात्री
प्रहर रात्र होई पर्यंत अध्ययन करावे; बरे मग तरी हवी तित-
की झोप! तर तीही नाही; अंधरुणाला पाठ लागून निद्रा लागते
न लागते इतक्यांत पहांट झाली लणून उठावे, आणि समिधा
कोठें दर्भ आणावयास जावे; मिळून त्रासच मी येथ पर्यंत आ-

लों तरी माझे डोळे कांहीं अद्याप साफ उघडले नाहीत. (डोळे चोळून वर पहातो.) अरे अगदीं फट फटीत उजाडले—

पद. (राग विभास ताल धुमाळी.)

सुधांशुर्ते रजनीवियोग अति दुःसह होई ॥ म्ह
णुनी श्वेतकांती त्यजुनी रुधिरपणा घेई ॥ तशा
इंदु कैरविणी धाउनी म्लानता किति धरिती ॥
शशिधरपति जाई अपुला म्हणुनी प्रफुल्लता त्य
जती ॥ थंड गार वायु सुटला अहा ! पक्षि करि
ती गाना ॥ बहु तेजःपुंज दिनाधिप प्राचीभे
टिस तो आला ॥ १ ॥

तस्मात् आतां उभें राहून विनकुल उपयोग नाही; समिधा आणावयासच जावें ल्हाणजे झालें. (जाऊं लागतो इतक्यांत दुसरा ऋषिकुमार हातांत फुलांची परढी घेऊन प्रवेश करितो.)

दुसराऋषिकुमार—कायरे तूं अद्याप येथेंच उभा आहे-सना ? मी स्नान करून फुलें, दुर्वा आणावयास निघालों, तरी तूं येथेंच ! समिधा आणणार तरी केव्हां ? जबरदस्त शोपाळु बुवा ! जाजा, लवकर कसा !

प०ऋ०कुमार—जातोंच आहेना ? तूं आपलें काम तूं आटोप ल्हाणजे झालें. मी आपला रोजच्या वेळेवर समिधा घेऊन येईनच.

दु०ऋ०कुमार—रोजच्या वेळेवर येऊन कसें चालेल ? आज कामकंदल राजा आपल्याकडे येणार आहे ल्हाणून गुरुजी काल ल्हाणत होते ते नाहीका तूं ऐकलेंस ?

प०ऋ०कुमार—वरें मग ?

दु० ऋ० कुपार—मग काय ? गुरुजी ध्यानमग्न असतां त्याचें आदरातिथ्य आपणासच केलें पाहिजे; ह्मणून ह्मणतों जा आणि ह्याच पावलीं परत ये; मी देखील दूर्वा फुलें आणा-वयास जातों. (दोषे जातात.)

(हा प्रवेशक झाला.)

राजा— (पडद्यांत.) सूता ! तपोवनांतील प्राण्यांस उपस-र्ग पोहोचेल एतदर्थ येथेंच रथ उभाकर—प्रिये चल तपावेन शोभा अवलोकन करीत ऋष्याश्रमी जाऊं. (बाहेर येतात.) कान्ते ह्या ठिकाणीं—

दिंडी. [राग लिलांवरी, ताल -दादरा.]

पनस, जंबू, माकंद, असे थोडे ॥

आम्र, ग्राही, जंबीर विपुल झाडें ॥

तसेंच,—

जाइ, जूई, शेवंति, मोगरेहे ॥

पाहि सखये स्थल बहू रम्य आहे ॥१॥

सौंदर्यवल्ली—प्राणनाथ.—

श्लोक. [कामदावृत्त]

सान वृक्ष जे यांत दीसती ॥ घातली

तरीं मान खालती ॥ वाटतें मला श्रेष्ठ

संगतीं ॥ पाळण्या नसे त्यांस शक्ति ती ॥१॥

राजा—छे, छे तसें नाही—

साकी. [राग जोगी ताल धुमाळी]

अग्रजमाना रक्षायस्तव, खालीं घालिति माना ॥

भासे ठाउक आहे रीती, वर्तन कों गे यांनां ॥
लक्षण हें ऐसें ॥ होई तोपद नच कैसें ॥ १ ॥

तसेंच,—

(राग व ताल सदर.)

सांतवणाच्या सुमनांचा किति, उग्रवास गे येतो ॥
द्विपदानोदकगंधासम हा, फारचि मोहा देतो ॥
इकडे वध कान्ते ॥ लोलुप अलि मधु पानातें ॥२॥

तर तूं सांग बरें त्यांतील कांहीं भृंगांस कवरा, पिंगट वर्ण
कां आला आहे तो ?

सौंदर्यवल्ली—प्राणनाथ मला वाटते—

पद. [देवस्त्री मेनका अप्सरा याचा०]

कर्बुरवणीं मधुकर नटुनी करिती जे दंगा ॥ अ
स्फुटशब्देगाउनि जे हो करिती रव गुंगा ॥ वाटत
से मज पद्मिनि संगें येउनि ते रंगा ॥ नलिनि
रजा मधिं लोलुनि वनले शवलचि या अंगा ॥१॥

राजा—वा ! यथा योग्य उत्तर दिलेंस अस्तु चल आतां
किंचित् अग्रभागीं गमन करूं (चालूं लागतात.)

सौंदर्यवल्ली—एकूण तपस्व्यांस वनामध्ये राहणें प्रियवाटें
तें योग्यच आहे कारण—

अंजनीगीत.

स्वच्छ विपुलजल, मिळतें पीण्या ॥ तैशीं
सुमनें, पूजा करण्या ॥ विविक्त जागा,
योग साधण्या ॥ आहे बहु येथें ॥ १ ॥

राजा— (स्पर्श झालासें दर्शवून) अहाहा! किती आल्हादजनकवायु आला तरी हा !

पद. [राग झिंजोटी ताल त्रिवट]

प्रिये कसा या रम्यवर्नी ॥ ध्रु० ॥

कुसुम सुवासा मिश्रित वायु ॥

मोद करीगे फार मनीं ॥ १ ॥

सौंदर्यवल्ली—खरेंच; पण प्राणनाथ हैं तपोवनचना ? मलातर वाई अगदीं उपवनाचाच भास झाला आहे.

राजा—छे छे ! उपवन कसचें, असलीं लक्षणें तपोवना वांचून अन्य ठिकाणीं आढळतील काय ?—

साकी. [राग जोगी, ताल भुमाळी]

कीरांनीं राजगिरा भरिल्या ढोलींतुनि वृक्ष तलीं ॥

पडलासे हा वधे दूसरा, प्रकारचि अन्य स्थलीं ॥

इंगुदि फोडोनी ॥ आलें स्निग्धत्व पापाणीं ॥१॥

तद्वत्—

अंजनीगीत.

प्रलय पटला, या हरिणांला ॥ ह्यणुनि

न भीती, मनुज रवाला ॥ वक्र गतीतें,

त्यजुनी खेळा ॥ खेळति आनंदें ॥ १ ॥

तसेच इकडे पहा—

पद [चाल नको हरी निशीं बाहेर जाऊं]

किशोर मोहें वद्धही हरिणी ॥ दूरन जावीं तीं

ह्यणुनी ॥ क्षणों क्षणीं कशि अपुल्या वालां,

स्तन्यचि पणिया देई सखेगे ॥ मातृ विना प्रिय

नच बालांतें, यास्तव जाती तिज मार्गें ॥ १ ॥

सौंदर्यवल्ली—अगत्राई ! केवढ्यातरी शहाणपणाची गोष्ट ही ! प्राणनाथ मुकीं जनावरें नाहीं ! आणि त्यांनां का-
इतकें शहाणपण ?

राजा—मुक्या जनावरांस शहाणपण नसतें वाटतें ? अगे मुकीं जनावरें शींकाय ? परंतु क्षुल्लक जीव जंतूसही स्व संरक्ष-
णार्थ ज्ञान असतेंच. तीं पहा समोरच्या झाडावर घरटीं कशीं लटकलीं आहेत ! तीं तसें एखादें कोटर कितीही हुषार म-
नुष्य असला ह्मणून करूं शकेल काय ?

सौंदर्यवल्ली— (झाडाजवळ जाऊन पाहते.) अहाहा ! काय चातुर्य हें, ज्यांच्या दोरांचा मागना मूस येथें मोठ्ठा का-
ल्पनिक असला ह्मणून काय करणार आहे!! [जरा स्तब्ध राहून,]
प्राणनाथ ! त्या पलिकडच्या घरट्यावर उभय पक्षांचा पहा कसा चमत्कारिक क्रम चालला आहे तो. एक बाहेर आला कीं, लागलाच दुसरा झट्टादिशीं आंत जातो ह्याचें कारण काय असावें वरें !

राजा—प्रिये ! ती—

पद. [रुचतीका तीर्थयात्रा, यात्रा० सं० सौ०]

रम्याशी पक्षि दीक्षा, आहेगे प्रियतमे ॥ उबवीती
कोश तेथें, येउनि ते अनुक्रमें ॥ पूर्ण होउनी पिलें
झालीं, चिंता ती बहु शमे ॥ आणुनि मग भक्ष
देणें, कौतुक त्यां बहु गमे ॥ १ ॥

(मार्गें पाहिलेंसें करून) अं ! आपण अगदीं गुरूजींच्या आश्रमा जवळ येऊन ठेपलों ! वरें तर प्रिये तूं जरा येथेंच

उभी रहा. मीं आंत जाऊन भगवान् अत्रिऋषि काय करित आहेत. तें पाहून येतो, (जातो.)

सौंदर्यवल्ली— (तिकडे पाहून खेदानें) अहाहा ! पशु पक्ष्यांस बालकांचें कौतुक जर ह्या प्रकारचें आहे; तर आह्मां सज्ञान मनुष्यांस किती वरें असलें पाहिजे. देवा !

दिंडी. [राग लिलांवरी, ताल दादरा]

लघु कोमल दंत जया बालकातें ॥
विनाकारणही हास्य येइ ज्यातें ॥
रम्य ऐसेंजें आस्य मोद दातें ॥
नसे बघणें सुख काय नशीबीं तें ॥१॥

वरें ! तिकडे पतीच्या मनांत देखील नाना प्रकारचे तरंग येत नसतीलसे कशावरून !

साकी. [राग जोगी ताल धुमाळी.]

वाटे मजला पतिहि मानि कीं, मिळालि बंध्या
भार्या॥दुर्जा वरावी पहिली नाहीं, अद्यापीही जाया
ऐशी दैव गती ॥ चिंता जाळी नित चिर्ती ॥ १ ॥

हणून देवा!—

[राग व ताल सदर.]

अनन्य भावें दीन होउनी, नमितें तुजमी सदया ॥
करी अशी मज बाल हणणे दे, स्तन्यचि मज तूं प्याया॥
वर ऐसा दे मातें ॥ विज्ञवीं चिंताग्नी तें ॥ १ ॥

(संचित वसते व राजा प्रवेश करितो)

राजा— (आपल्याशींच) अं ! इतक्यांत मुखकमलानें प्रफुल्लता कां त्याजिली वरें ! कोणी या अपरिचित स्थलीं

दुरुत्तरानें ताडण तर केलें नाहींना ! (इकडे तिकडे पाहून) छे!
 येथें जवळ पास काणाच दसत नाहीं. वरें कदाचित् माझे
 दृष्टी आड एखादें मनुष्य गेलें असलें, तरी ह्या तपोवनांतील
 मनुष्यांच हातून असलें कुकर्म कधींहि होणार नाहीं ! अस्तु,
 त्याचा विचार कशाला पाहिजे; भायस विचारिलें असतां सहज
 कळणार आहे. (उघड) प्रय—

पद. [राग काफी ताल दीपचंदी]

दुःखीत कां ? मन झालें ॥ सखये तुजला
 कोणी छळिलें ॥ पाह्नियां तव म्लानचि
 वदना ॥ हृदयीं पोळत वाले ॥ १ ॥

सौंदर्यवल्ली—

पद. [राग झिजोटी ताल दादरा गजल.]

मज दुःख मनीं सतत असे विदित नाहीं का ? ॥
 नित दग्ध करी उभयतां तें विदित नाहीं का ? ॥
 ध्रु० ॥ उगिच गालीं हेसुनि सुखवि मायवाप त्या ॥
 गुणयुक्तसुतावीण गृहीं सौख्य होय का ? ॥ १ ॥

ह्मणून ह्मणतें कीं, गुरूजींजवळ अगोदर हीच गोष्ट काढावी.

राजा—माझा ही मानस त्याच प्रकारचा आहे. तर
 चल आतां तिकडच जाऊं .

सौंदर्यवल्ली—हो ! पण गुरूजी काय करीत आहेत ?

राजा—नुकतच ध्यान विसजन करून बसले आहेत.

सौंदर्यवल्ली—वरें ! चलातर. (जातात.)

(शिष्यांसह अत्रिक्रमि बसले असतां राजा भार्येसह प्रवेश करितो.)

राजा—मुनिवर्य, आपणांस भार्या सौंदर्यवल्लीसह हा दास कामकंदल अभिवादन करितो आहे.

अत्रिकृषि—वत्सा, तुझे ईप्सित पूर्ण होवो.

राजा—तथास्तु. (आपल्याशीच) आतां आपली गोष्ट ह्यांचे पाशी कोणत्या आधाराने बरे काढावी ! (स्मरल्या सारखे करून) हो हो ! बरी आठवण झाली. ऋणत्रय कसे फेडावे. ह्यणू-न प्रश्न केला असतां सहज कार्य भाग होणार आहे. (उघड) मुनिवर्य, मला कांहीं शंका निवृत्ती करून ध्यावयाची आहे; जर आज्ञा होईल तर निवेदन करीन.

अत्रिकृषि—निखालस विचार.

राजा—भगवन्—

साकी. [राग जोगी, ताल धुमाळी]

तिहीं ऋणांनीं जन्मा द्विज ये, देव द्विज पितरांच्या ॥
न फेडितां तों मुक्तिनसे हें, आशयिं स्मृति कारांच्या ॥
ऋणत्रय वारूंतें ॥ सांगा कैसें अजि मातें ॥ १ ॥

अत्रि—वत्सा—

साकी. [राग पिलु ताल धुमाळी.]

सुरर्ण यागें पैत्रिक पुत्रें, वेदें द्विजर्ण जातें ॥ नसतां
हें त्रय दळितें लरकण, रगडुनि संसृति जातें ॥ १ ॥

राजा—तर मग आपणच मला सागां कीं ? —

अंजनीगीत.

आह्मी आतां काय करावे ॥ संसारीं या
केंविं तरावे ॥ वत्सा ! वत्सा ! ! ह्यणुनि
मरावे. ॥ कीं वद गुरु राया ॥ १ ॥

अहो—

पद. [जातेकिमम शकुंतलाही. यात्रा०]:

श्रमुनी जातां, नित्य बहूमी, नच दृष्टिस बाल
घरीं ॥ ह्यणुनी छळिती, व्यवहतीदुःखें, निशि
दिन अंतरों ॥ ध्रु० ॥ सुत धना विण तें, शून्या
लय मम वाटे संसारीं ॥ स्वर्गां खिन्न मनें पितर
चि माझे ही चिंता कापि उरीं ॥ यमलोकीं पुन्ना
मक नरकांतूनि सुत जनका तारी ॥ पुत्र विहीना
गति नाहीं अशि वाजे वेद तुतारी ॥ १॥

तर मुनिवर्य मी सद्वृत्ति कोणत्या रीतीनें वरें प्राप्तकरून घ्यावी?
अत्रिऋषि—राजा तिलप्रायही खेद मानूं नको, सद्वृत्ति
प्राप्त्यर्थ उपाय सांगतो ऐक—

पद. [आर्ये वस्त्राभरणें घालोनियां, यात्रा०]

ध्याई मनीं तथा नीर धारी ॥ नाम आहे
जया मद नारी ॥ ध्याती जया वेद
चारी ॥ देउनी तो वर तुजतारी ॥ १॥

तर वत्सा ! ह्याच तपोवनांत एखाद्या विविक्त स्थलीं भार्येसह
जाऊन शंकराराधना कर.

राजा—ठीक आहे, जशी आपली आज्ञा. प्रिये चल.
गुरुजींच्या सांगण्या प्रमाणें करूं. (राजा भार्येसह जातो.)

ऋषिकुमार—काका आपली हवनाची वेळ झालीसैं वाटतें.

अत्रिऋषि— (वर पाहून) होय, होय ! गालवा चल लौकर.
(जातात).

(राजा भार्येसह प्रवेश करितो.)

राजा—प्रिये ह्या समोरील विल्व वृक्षा खालींच वसावें ह्यणजे
झालें. फार लांब जाऊन तरी काय करावयाचें आहे. कोठें

बसलें तरी सारखेंच “भावेन देवं” एक भक्तिमात्र अंतःकरणा-
पासून असली पाहिजे.

सौंदर्यवल्ली—जें स्थल आपल्या मनास आलें तें योग्यच आहे.
तेथेंच वसावें. (वसतात)

राजा—हे दीनवत्सला ! दुःखहारका ! गिरिजारमणा !—
श्लोक.

धांवें धांव जटा धरास्मरहरा गौरहिरा हे हरा ॥
धांवे रे करुणा करा सुखकरा धांवे कृपासागरा ॥
ये, भक्तांजलिपद्मिनीदिनकरा प्रार्थितसें शंकरा ॥
येवोनी वर मागतोचि इतुका देई मला सुंदरा ॥१॥

गंगाधरा !—

पद. [राग जोगी, ताल धुमाळी]

तुजविण तारी कोण मला ॥ गिरिजानाथा
॥ ध्रु० ॥ दुःखार्णविं हे बुडती प्राण ॥ आतां
कोण करी मम त्राण ॥ तव वरतरणी तरी आण
॥ करण्या रक्षण मज अनाथा ॥ १ ॥

सौंदर्यवल्ली—

अंजनीगीत. [राग जोगी, ताल धुमाळी]

धांव पाव हे, सरोजनेत्रा ॥ स्फटिकवर्ण सम,
शुद्धगात्रा ॥ भवतारक हे, सदुणपात्रा ॥
धांव तूं या वेळीं ॥ १ ॥ धांव पाव हे, गिरिजा
नाथा ॥ चरणी मी तव ठेवीं माथा ॥ तुज वांचोनी
दीनानाथा ॥ तारी कोण मला ॥ २ ॥

(डोळे मिटून स्तब्ध राहते. नंतर पार्वतीसह शंकर प्रवेश करितो.)

शंकर—प्रिये, माझा भक्त कामकंदल पाहिलासना ! कसा ध्यानस्थ झाला आहे तो ! आतां मी यास हांक मारितों (जवळ येऊन) वत्सा ! वत्सा कामकंदला ! (आपल्याशींच) अहाहा ! काय एक निष्ट भक्तिही ! मी इतक्या हांका मारिल्या परंतु ध्यान मग्न झाल्यामुळे यास समजल्या देखील नाहींत. अस्तु पुनःहांक मारावी. वत्सा कामकंदला ! हे सौंदर्य-वल्ली ! तुझी ज्याची भेट घेण्याची इच्छा करितां तोच हा मृत्युंजय तुझांस दर्शन देण्या करितां प्रवृत्त झाला आहे.

राजा—(उठून) भोशूलिन् आपणांस हा भार्येसह, दासानुदास कामकंदल अभिवादन करितो आहे.

शंकर—तुझां उभयतांचे इच्छित पूर्ण होवो. वत्सा इतकें तीव्र आराधन किमर्थ करितोस.

राजा—देवाधि देव ! आपण सर्व जाणतच अहा, परंतु मजकडून ऐकावयाचें असल्यास सांगतो—

साकी. [राग जोगी ताल धुमाळी.]

संतति नाहीं मजला ह्यणुनी, खिन्न मनीं दिननरजनीं ॥
वाल हिनत्वे सौख्य न कोटें, मन विरमेना सदनीं ॥
देवा काय करूं ॥ कैसा संसारींमी तरूं ॥ १ ॥

शंकर—राजा आतां आपल्या नगराप्रत गमन कर.

राजा—आज्ञा. (राजा भार्येसह जातो.)

शंकर—अहा हा ! प्रिये भूलोकीं येण्याचे श्रमानें व ग्रीष्मा-कांचे प्रखर तापानें तुझी काय दशा झाली आहे ही.

पद. [राग पिलु ता० धु०]

निदाघ स्पर्श कोमल तनु ही विगलित मजला

भासे ॥ क्षणों क्षणों मुख घमेचि पुसतां लघु तिलक
भालीं दिसे ॥ कपोलयुग्म लालचि झाले अधर
अरुणचि भासे ॥ प्रमीला ही तुज व्याकुल
करिते वन्ही नलिनी तसें ॥ १ ॥

तरी मी ल्पणत होतो कों, उगीच येण्याचा हट्ट धरूं नको; परंतु
ऐकतो कोण ? आपले तें खरें ! अस्तु आतां ताप शांत्यर्थ
ह्या पद्म पत्रासनावर तरी विस.

पार्वती—प्राणनाथ, विसाभरणावर कशाला वसले पाहिजे;
आपल्या सान्निध्यानेच माझा ताप शांत झाला आहे. पहा—
अंजनीगीत.

चंद्रखंड हें, भालीं विलसे ॥ गंगोदकची, आहे तैसें ॥
ह्यांच्या पुढें, त्रासवि कैसें ॥ सवितृ तेज, मजला ॥ १ ॥
(ऐकलेंसें करून) अँ ! हा मधुर वीणेचा ध्वनि कोण बरें करी-
त आहे ? (पाहिलेंसें करून) हँ ! प्राणनाथ, आज बरेच दिव-
सांनीं नारदाची स्वारी भेटीस येत आहे बरें !

शंकर—काहीं लचांड असेल; उगीच ती कलहप्रियस्वारी या-
वयाची नाही. (नृत्य गायन करीत नारद प्रवेश करितो)

पद.

गौ-याधरमधुसभृंग ॥ जय जय उमा धव भंग
गुंग ॥ ध्रु० ॥ गंगा धृत जटि गौरंग ॥ भालीं इंदु
सोज्ज्वलांग ॥ १ ॥ त्रिपुरांतक शिखि जल भंग
॥ शोभती कैसे कंठिं भुजंग ॥ २ ॥ सदा शिव
स्तुति न निंद ॥ तो तव चरणारविंद भृंग ॥ ३ ॥
भो प्रमथाधिप, आपणास हा ब्रह्मपुत्र नारद अभिवादन
करितो आहे.

शंकर—कल्याण, कां नारदा आज कोणीकडे आगमन झाले ?

नारद—कैलासनाथ.—

पद [राग काफ़ी. ताल दीपचंदी.]

संशय फिटेल ह्मणोनी ॥ आलों येथें आस धरो
नी ॥ ध्रु० ॥ कांतारीं भेटला भूप जो मजशीं ॥
कान्तेसहतो जात गृहशीं ॥ सर्व सुकार्य करो
नी ॥ ही शंका जडली मन्मनीं ॥ १ ॥

धात्यानें त्या कामकंदलास बाललीलासुख लह्याटीं लेखन केलें नाहीं; असें असून आपण अनुग्रह कसा केलात ?

शंकर—नारदा यद्यपि विधीनें लेखन केलें नाहीं; तरी त्याची अतुल भक्ती पाहून मी संतुष्ट झालों. आणखी तुला असें सांगतो कीं, जो माझी एक निष्ठेनें भक्ति करील त्यास मी आपले अनुग्रहानें सुखी करीन.

नारद—जसें हे आपलें ब्रीद आहे. तद्वतच कमलासनाचें ही लेखन करण्याचें आहे; व तें सिद्धीस नेणें आपणा कडे-सच आहे.

शंकर—विधीचा लेख सत्य करण्यास्तव.

साकी. [राग जोगी, ताल धुमाळी]

कांतारीं त्या उभय मानवां, मन्मथ पीडा करुनी ॥
प्रद्युम्नाचें दमनचि करितां, निजतिल तेथें श्रमुनी ॥
नंतर विरह त्यांचा ॥ करवूं दूता करवीं साचा ॥१॥

पार्वती—प्राणनाथ ! त्या मघांच्या साध्वीवर का हा प्रसंग ?

शंकर—प्रिये पुढील सुखाकडे लक्ष देऊन असें करणें मला भाग पडलें.

पार्वती—वरें पण त्यांची भेट तरी एकमेकांस केव्हां होणार ?

शंकर—

साकी.

मंदाकिनि ती सेवन करितां, जाई अघ विलयातें ॥

तद्वत् शिशुच्या पंचमवर्षीं, विरहज सोडिल त्यातें ॥१॥

वरें प्रिये वराच वेळ झाला आतां कैलासपर्वतीं चलायचेंना !

पार्वी०—चला तर.

शंकर—कां नारदा? आतां आपली स्वारी कोणीकडे जाणार?

नारद—आतां वैकुंठीं शेषशाईनारायणाचे दर्शनास जातो.

शंकर—ठीक आहे. मी ही कैलासपर्वतीं गमन करितों.

(शंकर पार्वती जातात)

नारद—

पद [कारे हरी तूं या चालीवर.]

भावे स्मरा तो शिव भोळा ॥ देउनियां भक्तां मु

क्ति मतिमंदा देई ॥ दूर करी त्या काळा ॥ ध्रु० ॥

जाणितां, पद सदां तयारें ॥ तोडुनितो, भवबंध,

करी अघभंग, तो दयावंत, हरुनि सकल ह्या दुःखाला १

[नारद जातो.]

अंक २ रा समाप्त.

अंक ३ रा.

स्थल— अरण्य.

पात्रे—राजा सौंदर्यवल्ली आणि शिवदूत.

राजा—हे शुभानने सौंदर्यवल्ली ! आपण शंकरप्रसादा नंतर गुरुजींची आज्ञा घेऊन निघाल्या पासून वरेंच मार्गक्रमण केले; त्याचे योगाने व त्या ग्रीष्मार्काच्या प्रखर तेजाने हे तुझे सुकुमार मुख कसे अगदीं म्लान होऊन गेले आहे ! अहाहा ! जरी म्लान झाले आहे तरी पण रमणीयच दिसत आहे—

पद. (राग कानडाभिहितखमाज ताल त्रिवट)

मुख सौंदर्यारक्त तुझे हे ॥ बघुनि मनाला वन्ही तेजे, तप्त हेम गमते हे ॥ मुख० ॥ ध्रु० ॥ मौक्तिक कांति हीन कराया, घर्म बिंदु उठले हे ॥ मृदु तनु सख्ये सविता तार्ये, ललित—पद्मिनी भासे हे ॥ मुख० ॥

अशी तुझी दशा होऊन गेली आहे—

ह्यणुनि पुरागमना सोडुनि, शीतवना राहूं हे ॥

वृक्षच्छायांतोयतिरीं सहसा, होई शांति मना ॥ मुख०

पहा या समयीं ऐन दोनप्रहर झाल्यामुळे उन्हाच्या तापाने त्रास पावलेले हरिण, शश आदिकरून वनपशु; ज्यावर मृगादि श्वापदे आनंदाने ऋडा करीत आहेत; व फलपुष्पांच्या योगाने सुशोभित झालेले वृक्ष असून, त्यांजवर चित्रविचित्र रंगाचे सुंदर पक्षी सुस्वर रव करीत आहेत; कोकिल व तिजसारखे दुसरे गायन करणारे पक्षी आपल्या मधुर स्वन गायनाने

प्राणीमात्रांचें मन लुब्ध करीत आहेत; अशा ह्या विस्तीर्ण भूधराच्या उपत्यकाभूमितील निबिड वनांमध्ये गमन करीत आहेत; त्यावरून तिकडे जलाशय असावा अशी माझी मनोदेवता मला सांगते; तर चल आपण तिकडेच जाऊन जरा विश्रांती घेऊं.

सौंदर्यवल्ली—मच्चित्तचकोरचंद्रा ! जरी पशु तिकडे गमन करीत आहेत; तरी तेथें जलाशय असेल असें कशावरून ?

राजा—सुंदरी ! पशु ह्या माध्यान्हसमयीं जलाशयतीरीं जलपान करून, वृक्षछायेस रवंथ करीत बसतात. असें असून ते जर तिकडेच गमन करित आहेत. तर खचित तेथें जलाशय असलाच पाहिजे.

सौंदर्यवल्ली—चला तर आपण त्या पशूंच्या क्रीडा तरी क्षणभर पाहूं.

राजा—क्रीडा अवलोन करावयास ते माणसाळलेले ग्राम पशूच आहेत नाहींका ? अगे, त्यांना जरा मनुष्याची चाऊल कळली पुरे कीं, लागलेच ते अस्ताव्यस्त पळत सुटतील. चळमी ल्पणतों हें आतांच तुझे अनुभवास येईल.

(तिकडे जातात व यांस पाहून पशू भयचकित होऊन पळत सुटतात.)

प्रिये—

श्लोक. [मंदाक्रांता वृत्त.]

देखें देखें सभय पशुते धांवती गे त्वरेनें ॥ ग्रा
सींचें तें तृण बघ कसें सोडिती ते मुखानें ॥ ग्री
वा भंगें फिराफरानयां पाहती ते भयानें ॥ वा
टे त्यांनां अजनअटवीं व्याध आला त्वरेनें ॥१॥

सौंदर्यवल्ली—अहाहा! कितीतरी सुबक पशु हे! सौंदर्यानि-

धे आर्यपुत्र, व्याध असल्या सुंदर पशूंचा देखील नाश करि-
तातना ?

राजा—ह्यांत आश्चर्य तें कोणतें !

श्लोक. [चाल गोपीगीत.]

विपिनिंगे प्रिये व्याध येउनी ॥

तिखट सायकां चापिं लावुनी ॥

सुवक वर्ण ज्या पक्ष शोभती ॥

मयुर आदि ते पक्ष मारिती ॥१॥

तसेच—

दिंडी. [पूर्वार्ध.]

शुका ऐसा वाचाल पक्षि नाही ॥

तया वधणें हें क्रौर्य कसें पाहीं ॥

सौंदर्यवल्ली—अग वाईग ! प्राणनाथ ! कसेतरी पाषाण
हृदयी ते ! अहो—

पद. [राग विहाग, ताल त्रिवट.]

शुकपक्षी बहु रम्य अती, ते ॥ निष्ठुर मारिती

व्याध कसे ते ॥ ध्रु० ॥ रक्तकंठ तो हरित वर्ण

चा ॥ मोद करी, या फार मनातें ॥ १ ॥ अमृत

समही मधुर वाणि ती ॥ ऐकुनियां मन तुष्टि

होतें ॥ २ ॥ सुगुणी ऐशा त्या विहगांतें ॥ दुष्ट

घातकी निर्दय सांतें ॥ ३ ॥ निष्ठुर० ॥

तसेच मोर पाहाना ? अहाहा !—

दिंडी. [राग बर्वा ता० दादरा.]

पक्ष कान्तीशीं रत्न तुच्छ होतें ॥

शिखी कैसे बहु सुवक नाचतीते ॥

असुनि ऐसे मारतीव्याध कां ? ते ॥

दुजे नाही का ? वनीं भक्ष्य खांते ॥१॥

राजा—अगे—

दिंडी. [उत्तरार्ध.]

प्रिय आहे हे भक्ष तयां जाणें ॥

ह्यणूनि कांहीं आश्चर्य मनीं नाऽणें ॥१॥

सौंदर्यवल्ली— (आपल्याशींचि.) देवा ! असल्या सुंदर
गोजिरवाण्या प्राण्यांचें मांस, कशालारे त्या कठोरांस प्रिय केलेस !

राजा—प्रिये, कोणकोणत्या गोष्टींचा ह्यणून तू विचार
करणार ? आह्मी राजेलोक जेव्हां शिकारीस जातो तेव्हां
काय करित असतो ? राहू दे, त्या गोष्टींचा विचार करण्यांत
काहीं अर्थ नाही; सध्या सरोवराकडे काय चमत्कार चालले
आहेत ते पहा,—

साकीं. [राग जोगी ताल धुमाळी.]

प्रति विवाचे योगें वाटे, नभ कंपातें पावे ॥ तसे

चि तीरावरिल वृक्ष हे, डोलति यांतें पहावें ॥

तू सोडोनी ॥ कसला विचार करिशि मनीं ॥१॥

तर आंत जाऊन मुखमाजन करून थोडे जलपान करू ह्यणजे
जरा वरें वाटेल.

[मुखमार्जन वगैरे करून तेथें कांठावर उभें राहून]

सौंदर्यवल्ली—खरंच, प्राणनाथ ! एकूण पहाण्यासारखीच
मौज आहे. तीरावरिल फुलेल्या लहान लहान वृक्षांचें व आजू
बाजूच्या मोठमोठ्या वृक्षांचें प्रतिबिंब पडून केवळ चित्रविचित्र
रंगाचा चंचल गालिचाच विणला आहे असें वाटते. अहाहा

कित्ती मौजही ! तसेच प्राणनाथ! त्याचेवरते मस्त्य तरी कित्ती
आनंदाने क्रीडा करीत आहेत ! —

पद. [राग सोहोनी ताल त्रिवट.]

पहा सुबक त्या झवजलक्रीडना ॥ ध्रुः ॥
श्वास त्यांचा उडवी नारा, पिचकरिजल
ते गमे या मना ॥ १ ॥

त्यांचा तो खेळ पाहून किनाई— (लाजते.)

राजा— प्रिये! सांग सांग लाजण्याचे काही कारण नाही.
सौंदर्यवल्ली— दिनपुरुषास भिण्या सारखे कारण आहे
हणून लाजले. पण काय करूं ? कुसुमायुधाने माझे हृदय
इतके विदारण करून टाकिले आहे की, तेणेकरून असल्या
गोष्टी बोलण्यास देखील मी निर्लज्ज झाले—

साकी. [राग पिलु ताल भुमाळी.]

अमर्याद भाषण त मजला, नाही कधिही ठावे ॥
परि धरवेना धीर मनीं मज, दुःख कित्ती सोसावे ॥१॥
अहो—

श्लोक. (विबुधप्रिया वृत्त.)

तोषदायक चित्तहारक काम शामक सुंदरा ॥
दुःखसूचक कष्टदायक मार सायक या उरा ॥
मारुनी मज गांजितो बहु दुष्ट या मृदु मानसा ॥
दुःख फाराच देइ या तुझ दंड का? न च देतसां ॥१॥
प्रियकरा ह्या मदन स्पर्शाने

अंजनीगीत.

कंपचि सुटला फार शरीरीं ॥ बाहू स्नान हे स्फुरती
भारी ॥ तेणे वाटे कंचुकी भरजरी ॥ जाइल फाटोनी १

बरे इतके करून तरी तो दुष्ट मीनकेतन उगीच राहिला आहेकाः
पद. [व्यर्थमी जन्मलें याचा०]

चंचल मन्मध्ये मज केली ॥ स्थिरवी सदया
करुनि सुकेली ॥ ध्रु० ॥ मीनक्रोडा पाहुनि
वनीं या ॥ बिंबयटावर जलीं ॥ १ ॥

राजा—मत्प्राणसंजीवनीप्रिये, हे तुझे भाषण ऐकून—
साकी.

लोह खंडाची चुंबक मणिशीं, षड्रसान्निक्षुधिताची ॥
किंवा वान्हशीं नवनीताची, गति तैशी मम साची ॥
हे गजगतिगामीं ॥ चलगे आतुर हा कामी ॥ १ ॥

[जातात व वृश्छयेस निजलीं असतां शिवदूत प्रवेश करीतो.]

शिवदूत—मी शंकराज्ञेप्रमाणें ज्या स्त्रीपुरुषांचा वियोग
करण्याकरितां आलों, तीं हींच असावीं ! (पाहून) होय हींच
तीं! त्यांनीं सांगितलेल्या सर्व खुणा मला पटल्या. (जवळ जाऊन.)

पद. [राग सारंग—ता. झंपा.]

मला हीच रति भासते दूजि नोहे ॥
देखु मी प्रेमपुर हांड वाहे ॥ ध्रु० ॥
वर्णवेना यदशा कर्म ओढोतीयां ॥
काननीं सुख चि ते नेत आहे ॥ १ ॥

(पुन्हा जवळ जाऊन पहातो) अहाहा ! ह्या स्थितीमध्ये हीं कशी
दिसतात.

साकी.

अभिनववल्ली आम्रतरुशीं, नागिण वेष्टी गंधतरु ॥
वदत पद भुज वल्ली वेष्टुनी, राज्ञी निद्रित भूपतरु ॥

करितों मी कैसें ॥ देवा ! अघटित हें ऐसें ॥१॥

(जरास्तब्ध राहून) असले विचार करीत वसून काय उपयोग हें कृत्य आपणांसच तडीस नेलें पाहिजे, (जवळ जाऊन सौंदर्यवल्लीचा हात राजाचे आंगावरून काढून एके बाजूस ठेवितो.) अहाहा ! काय चमत्कार हा !

पद. [वस्त्रानें देहसारासुं. याचा०]

स्पर्श होतां सुंदरीतें, हृदिं माया ऊपजे ॥

परंतु काय उपयोग ?

पूर्ण केली शंकराची, आज्ञा ती पाहिजे ॥

उचलीतां जागि होई, मृदंगी खचित हे ॥

ह्यगून—

टाकुनीयां भोहनास्त्रा, इज नेलें पाहिजे ॥१॥

(उचलून नेतो आणि मग राजा जागा होतो.)

राजा—(इकडे तिकडे पाहून.) अरे मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे ! माझे जवळ निजलेली माझी—

साकी.

प्राणसखी मम टाकुनि मजला, कैशी दूरी गेली ॥

काय मनीं ती दुर्घट तीच्या, मति आहे उद्भवली ॥

कळतचि तें नाहां ॥ न सुचे तर्क मला कांहां ॥१॥

(जरा थांबून.) हां समजलों, ती फार विनोदप्रिय आहे एतदर्थ कोठें तरी लपून राहिली असेल. (इकडे तिकडे पाहून.) अद्याप माझे दृष्टीस कांवेरे पडत नाहीं ! कदाचित् लांब गेली असेल तर आपण हांक मारावी. हे विनोदप्रिये, प्रिये ! सत्वशिले !

सौंदर्यवल्ली ! जशी असशलितशी येऊन प्रेमालिन दे. पहा
तुझे क्षणमात्र वियोगाने—

पद. [राग झिजोटी ता० त्रिवट.]

विरहाग्नीज्वालं हा मी पोळोनी चाललों ॥
हृदयांतरं दग्ध भारी व्हायातें लागलों ॥
स्थिती ऐशी होउनीयां म्लानत्वा पावलों ॥
येवोनी सत्वरिंगे शमवीं मी तापलों ॥ १ ॥

अद्याप नाही का यावयाचें? प्रिये विनोद तुला जरी गोड वाट-
तो तरी त्याचे पासून मीं फारच त्रास पावतो आहे.

पद. [राग जोगो ताल धुमाळी.]

मजला आंतुनि दग्ध करी ॥ हा शोकानल तरी
॥ ध्रु० ॥ विरहें होउनि गे हैराण ॥ जाति प्रिये
मम हे प्राण ॥ कांहीं दया तरी मनिं आण ॥ विर
ह वाण रुतति उरीं ॥ १ ॥

ती आतां कसची येते ! हर हर ! अम्हां उभयतांना यादुःखा-
र्णवामध्ये कोणीवरें लोटून दिलें ? तीची अवस्था तरी काय
झाली असेल ! ती असेल तरी कोठें ! त्या अतिसुकुमार स्त्रियेस
विरहजन्यदुःखाचा त्रास कसा बरें सहन होत असेल ! आतां
तिच्या क्षुभेचें व तृषेचें शांतवन तरी कोण करील ! तिला माझ्या
विरहजन्यदुःखापासून येणाऱ्या मूळेंतून सावध तरी कोण
करील ! हाय !! हाय !!!

पद. [रागिणी, भैरवी ताल दीपचंदी]

भार्ये आतां विपिनिं सखेगे ॥ शोधूं कोठें तुजसीं
सुभगे ॥ हाहा देवी सुखद यशेगे ॥ दुःखी झालों
तव विरहें गे ॥१॥ माझा आत्मा मृग नयने गे ॥

कष्टी होतो बहु सुमुखे गे ॥ वाटे आतां प्राण
सजावे ॥ पोटीं वाणा खुपसुनि घ्यावें ॥२॥

(जरा विचार करून) प्राणत्याग करून स्त्रियेला अनाथ करणें
अगदीं अप्रशस्त आहे. तस्मात् प्रथमतः तिचा शोधच केला
पाहिजे (चालूलागतो) हायहाय ! माझे दुर्भाग्य बलवत्तर आहे
यांत काडिमात्र संशय नाही ! उभा राहिल्या बरोबर माझे
पाय लटलटां कापूं लागले ! एक पाऊल देखील पुढें टाक-
ण्याची शक्ति राहिली नाही. शिव ! शिव ! (वसतो) देवा !
भक्तवत्सला !

श्लोक. [मालिनी वृत्त.]

मदियव्यसनरूपी ध्वांतविध्वंसकारी ॥
सुरवरमुनिबंध्या संकटीं तापहारी ॥
लघुतमस्तुति पायीं अर्पितों दीन हा मी ॥
तुजविण मज नाहीं तारिता दुःखधामीं ॥

दुःखहारका ! गिरिजारमणा ! ह्या पर्वतप्राय दारुण विरह-
दुःखाचा परिहार करणारां तुजवांचून अन्य कोण आहे ! तर—

पद. [रागजोगी ता. धुमाळी]

कोठें भार्या मम ती गेली, देवा ! वद यातें ॥
दुःखानें बहु जड पद होउनि, उठवे न च मातें ॥ध्रु०॥
धेनूवरि सा अर्वाचित व्याघ्रें, टाकावें उडितें ॥
किंवा हरि तो, वज्रा शैलीं तेवीं आजि मातें ॥
लक्ष्मीधव जो विष्णू त्यानें अपुल्या हृदयातें ॥
श्रीवत्सलांचन धारिले जैसें, तैसें मीहृदितें ॥
दृढ संस्कारें घडलें वर्तन जें प्रिय बहु मातें ॥ प्रि

य बंधाने घट्ट बांधिलें विरडे तुटलें तें ॥ १ ॥

(जरा स्तब्ध राहून) ह्या वनामध्ये मी कितिही जरी शोक करित बसलों तरी माझे समाधान कोण बरे करणार आहे ? तेव्हां आपणासच कांहीं तरी युक्ति काढून पुढील मार्ग काढिला पाहिजे. (उठून) हे सृष्टिस्थितिलयकर्त्या ! तुझ्यावर मी पूर्ण भरोसा ठेवून धर्मपरायण महापतिव्रता भार्या सौंदर्यवल्ली हीच्या शोधार्थ यत्न करण्यास जातो, तर त्या तिच्या प्रेमालिंगनमेघवर्षावाने मच्चित्तचातकार्ते संतुष्ट करण्यास प्रवृत्त व्हावे अशी मी विनंती करितो. (जातो.)

(सौंदर्यवल्लीस स्कंधावर घेतलेला शिवदूत प्रवेश करितो.)

शिवदूत— अहाहा ! हावेळपर्यंत ह्या स्त्रीस मी स्कंधावर धारण केली आहे, परंतु हिचा भार मला कसा तो विनकुल होत नाही; ही इतकी हलकी आहे की, जणुं जाईचे पुष्पच ! (इकडे तिकडे पाहून) अरे हे महामुनि बकदाल्भ्य यांचे अरण्य ! अस्तु आतां हिला, आपला मोहनी मंत्र काढीत काढीत मुनींच्या आश्रमाजवळील सरोवर तीरी नेऊन ठेवावी म्हणजे—
दिंडी.

तडागाच्या रोधसीं ठेवितां हे ॥

खचित सावध तों होइ अंगना हे ॥

नंतर पति नसल्या मुळे ही शोक करिलच तेव्हां—

सुंदरीच्या एकोनि विलापार्ते ॥

तपोनिधी तो नेईल आश्रमार्ते ॥ १ ॥

(जातो.)

अंक ३ रा समाप्त.

अंक ४ था.

स्थल—वकदाल्भ्यवन.

पात्रे—सौंदर्यवल्ली, ऋषिकुमार, आणि प्रियंवदा.

सौंदर्यवल्ली— (सावध होऊन) अहाहा ! कितीवेळ तरी म-
ला झोंप लागली ही ! (हिकडे तिकडे पाहून) अं ! हे काय हे !
प्राणनाथ कुठ गेले ! पण आह्मी निद्रिस्थ होतो तेंचना स्थल
हे ! (पाहून) छे : तें काहीं हे स्थल नव्हे व तो जलाशय ही हा
नव्हे ! खरें पण मी स्वप्नांत तर नाहीना ! कारण, निद्रिस्थ
स्थलाचें स्थलांतर होणें ! पतिशीं निद्रिस्थ असतां ते जवळ
नाहींतसें होणें ! ह्या असंभवनीय गोष्टींचा देखावा एक इम दृ-
ष्टीपुढें येणें हीं सर्व लक्षणें स्वप्नावस्थेचींच आहेत (इकडे तिकडे-
पाहून) छे : मी वेडीतर नाहीना ! स्वप्नकसलें ! स्थलांतर खरें
च झालेलें आहे व प्राणनाथ ही जवळपास कोठेंच दिसत
नाहींत ; हाय ! हाय ! प्राणेश्वरा !! आपण आहां तरी कुठे !
अहो आतां तुझांचाचून या दीनअबलेचें त्राण कोणहो
करील ! प्राणनाथ आपण नित्य ल्पणत असांना ? कीं प्रिये
तुझा वियोग मला क्षणमात्रही सहन होत नाही ; असें असून
ह्या मंदभागिनीस अनाथ करून कुणीडे होगेलां ! तुझाविरहित
आतां माझा जीव राहिल तरी कसा ? म्यां अनाथ अबलेनें या
घोर अरण्यांत करावें तरी काय ? तुमच्या दूरत्वामुळे माझे देह-
भान जाऊन मला दशदिशा शून्य दिसतात. प्राणनाथ—

पद. [जातरी सखी मोरारे अरेहो या चा०]

विपिनीं या कसा तरिघडे वासा।कसा हो प्रिया

येथें माझा हा ॥ वि० ॥ तया हो तरुतीं निद्रित
असुनी घडलें कां वियोगास ॥ अहो ह्या हाऽऽ॥ वि० १

देवा मला तेथून कुणीं उचलून तर आणिलें नाहींना !

अंजनीगीत.

सखयाविण मज साख्य गमेना ॥ काय
करूं मीं कांहीं सुचेना ॥ भयची वाटे नि
विड विपीनां ॥ देवा धांव तरी ॥ १ ॥

विश्वपालका!—

पद. [राग जोगी ताल धुमाळी.]

ह्यणुनी विरह झाला काय ! ॥ धु० ॥ नूतन वत्सा
पासुनि दूरी, केली कीं हो गाय? ॥ पशु पक्ष्यांचे
जोडे रमतां, अवचित बधिले काय ! ॥ पक्वान्ना
माधिं विष घालुनी, विषां दिधलें काय ! ॥ वना
नेऊनी द्विज दंपत्यें, चुकवुनि सोडिलीं काय ! ॥
अपराध मागिल जन्मांतरिंचें, फळासीं आलेकाय ! ॥ १

भक्तजनदुःखहारका! जगन्नियंत्या! पहा संध्याकाल देखील
होतचालला ! आतां—

साकी.

अस्तनग लपत्री दिनपतला, जडली भीती मजशीं ॥
प्रियाविणें मी वोरवनीं या, कंठूं निशितें कैशी ॥
देवा! तार मला ॥ मजवरी दुःखाद्री पडला ॥ १ ॥

(मूर्च्छित होते व कांहीं वेळानें सावध होऊन.) प्राणनाथ! आपण
कुठें असाल ! व मीं आपणांस शोधूं तरी कुठे ? हाय ! हाय ! !

श्लोक. [मालिनी वृत्त.]

भयभरितचि पृथ्वी, वाटते प्राणनाथा ॥

अदय विरह सर्पे, दंश केला अनाथा ॥

असहचि गरलानें दाह काये जहाला ॥

तुटति सकल गात्रें देह माझा जळाला ॥१॥

(भ्रमिष्ठ सारखीफिरते व दोन मुद्रेनें) हाय ! हाय !! प्राणनाथ
आतां या अवलेनें करावें तरी काय ?

श्लोक. [मंदाक्रांता वृत्त.]

सिंहव्याघ्रादि खरपशु ते गर्जती धांवताती ॥

ऐशीं दुःखें निविडतर या काननीं फार येती ॥

हा हा !! स्वामी ! विरहदहना साहं येथें कशीमी ॥

वाटे जाती मम सकल हे प्राण आतां निघोनी ॥१॥

(मुर्च्छित होते, व सरोवरावर स्नानाला जाण्याचे थाटानें ऋषिकुमार प्रवेश करितो.)

ऋषिकुमार—आपणांस सरोवरावर जाऊन गुरूजी येण्या-
चे अगोदर स्नान करून त्यांच्या सायंक्याची सर्व तयारी क-
रून ठेविली पाहिजे आहे. तस्मात् लवकरच जावें हें बरें;
नाहींतर गुरूजींचा राग ! मग काय विचारतां ! आकाश
पाताळ एक व्हावयाचें. (चालूं लागतो व सौंदर्यवल्लीस पाहून.) अ-
रे ! ही रत्नखचित नगांनीं भूषित असून लावण्यानें शैलजेसही
लजित करील अशी स्त्री कोण असावी बरें ! कोणी वनदेवता
तर नाहीना ! (आश्चर्यानें स्तब्ध राहतो.)

सौंदर्यवल्ली— (सावध होऊन आपल्याशींच.) प्राणनाथ !

जेथें तुझीं असाल तेथें तुमची तरी गती काय झाली असेल बरें !

अहो तुमच्या अरण्यांत चालून झालेल्या दुःखाचा परिहार मज-

वांचून कोणतरी करील ! (सुस्कारा टाकून) हाय ! हाय !!!

ऋषिकुमार— (आपल्याशींच) अरे जर वनदेवता ह्यणावी तर रुदन करिते, तस्मात् ही असावी तरी कोण! कोणीही असो प्रथमतः हे वर्तमान काकांना जाऊन सांगावे ह्यणजे—

श्लोक. [मालिनि वृत्त.]

हळहळ ललनेची पाहुनी तापसांचें ॥
सदयहृदय धांवे दुःख मुक्तीस साचें ॥
स्वजनगद शमाया अश्विनीपुत्र जैसा ॥
कळवलुनि इचा ते हारिती ताप तैसा ॥

[पडद्यांत.]

वकदाल्भ्य—गालवा ! दर्भमुष्टी आणि कमंडलु घेऊन त्वरित सरोवरावर ये. हा मी पुढें चाललों कारण दिनकर अगदीं अस्ताचलाआड चालला आहे.

ऋषिकुमार— (ऐकलेसेंकरून) अँ ! गुरूजी आले वाटते ?

[बाहेर येतात.]

ऋषिकुमार—होय ! काका ! ह्या ठिकाणीं महासौंदर्ययुक्त अशी कोणी स्त्री दुःखमग्न होऊन आक्रोश करिते आहे.

वकदाल्भ्य—अँ ! काय ह्यणतोस ? कोणी स्त्री दुःखमग्न होऊल आक्रोश करिते आहे ? कोठें आहे चल पाहू; आपल्या हातून तिचें दुःख निवारण होण्या सारिखें असल्यास करूं.

ऋषिकुमार—या मी दाखवितो. ही पहा, ही पहा ! —

(सौंदर्यवल्ली उठून नमस्कार करिते व मुनि आशिर्वाद देतो.)

वकदाल्भ्य—स्त्रिये—

श्लोक [शिखरिणी वृत्त.]

करोनी शोकातें बहु तनुसि मे त्रास धरिला ॥
वनीं दुःखें तूला जणुं गमति हीं काल मजला ॥

हणून हणतो कीं—

अगे वाले कोठें प्रियकर तुझे मंदिर असे ॥ पति
भ्राते तूझे तव जननि ती कोण कीं असें ॥ १ ॥

सौंदर्यवल्ली—भूदेव—

पद. [पांडुनृपति जनक याचा०]

वीर बाहु जनक मला ॥ माता मज कीर्तिवत्सला ॥
भर्तृ कामकंदल मला ॥ रत्नपुरप तो ॥ १ ॥

मला सौंदर्यवल्ली असें हणतात.

बकदाल्भ्य—तूं ह्या घोरवनामध्ये कशी आलीस !

सौंदर्यवल्ली— (वृक्षच्छायेस निद्रिस्थ झाल्या पर्यंतची हकीकत
थोडक्यांत निवेदन करिते.) नंतर तेथून—

पद. [राग कालिंगडा ताल त्रिवट.]

आल्यें कशी मी घोर स्थलीं या ॥ तें मज पूढें
कांहीं सुचेना ॥ ध्रु० ॥ स्थल तें पहिलें नष्टचि हो
उनी ॥ निद्रिस्थ पडलें याच विपीना ॥ १ ॥

कांहीं वेळानंतर चांगली सावध झाल्यावर इकडे तिकडे फिरून
प्राणनाथांस बव्याच हांकामारिल्या परंतु कुठेंच हांक देत
नाहींत असें जाणून निराश होऊन पडलें.

बकदाल्भ्य— (सुस्करा टाकून) हें ! प्राक्तनाची गति
विचित्र आहे. तेथें कोणाचाही उपाय चालायाचा नाही;
अस्तु, सौंदर्यवल्ली, तूं माझी कन्या प्रियंवदा हिचे बरोबर
सुखानें माझे आश्रमांत रहा मी तुझे कन्ये प्रमाणें पालन करीन

सौंदर्यवल्ली—भूदेव—

अंजनीगीत.

प्राणसख्याचे भेटी वीणें ॥ नरुचे मजला जीवें रहाणें ॥
ह्यणुनि वाटतें धुंडुनि रानें ॥ पतितें शोधार्वे ॥१॥

बकदाल्भ्य—त्याची तूं तिलप्रायही काळजी करूं नको, देशोदेशीं व वनोपवनीं मी आपल्या शिष्यांस पाठवून तुझे पतीचा शोध करीन; समजलीस. जा आतां आश्रमांत गालवा! हिला आश्रमांत नेऊन प्रियंवदेच्या स्वाधीन कर; आणि तिला हीतुशी धर्मभगिनी आहे असें सांग.

गालव—ठीक त्याहे; इकडून इकडून चलावें असें (सौंदर्यवल्ली, व गालव जातो.)

बकदाल्भ्य—योगिवृंदवंद्या ! तुझी कृति अतर्क्य आहे !
अस्तु. आतां—

साकी. [रा० जोगी ता० धु०]

अर्ध विंब तें क्षितिजा खालीं, अर्धे वरची दिसतें ॥ ऐ
सा रवि हा मंदकरांनीं, लांबवुनी प्राची तें ॥ आ
लिंगी याला ॥ जावें अर्घ्य प्रदानाला ॥ १ ॥

[जातो.]

अंक ४ था. समाप्त.

अंक ५ वा.

शोध करून परत आलेले ऋषिकुमार
एकमेकांस भेटतात.

पहि० ऋषिकु०—अरे! पद्मनाभभट्ट तू इकडे कोणीकडे ?

दुसरा ऋ० कु० —मी ! ती राजपत्नी सौंदर्यवल्ली प्रसूत होऊन तिच्या पुत्राचें जातकर्म चाललें असतां, तो आनंद समय न जाणून आश्रमांत प्रवेश केला, आणि गुरुजींस नमस्कार करून ल्हटलें कीं, मला महाराजांचा कोठेंच शोध लागला नाही; इतके शब्द निघतांच गुरुजी फार संतप्त झाले, आणि ल्हणाले कीं, मूर्खा, प्रसूत समयाचे दुःखास साह्य करण्या करितां विरह दुःखाचें स्मरण करण्यास आलास काय? धिःकार असो तुझे जिण्यास जा, कामकंदलाचा शोध केल्यावांचून माझे आश्रमांत पाऊल देखील टाकूं नको. असें ल्हणाले, तेव्हां मीं लागलाच तेथून निघालों; तो शोधार्थ हिंडतां हिंडतां अखेरीस रत्नपुरीं गेलों.

प० ऋ० कु० —हैं वरें नंतर ?

दुसरा ऋ० कु० —तेथेंही राजा, भार्यासौंदर्यवल्लीचे शोधार्थ स्वतः निघून गेला अशी बातमी लागल्यावरून पुन्हा भकदाल्भ्य वन शोधावें, अशा हेतूने ह्या ठिकाणीं आलों आहे; वरें तू कोणीकडे चाललास ?

पहिला ऋ० कु०— मला गुरुजींनीं अंग व अयोध्या देशांकडे पाठविलें होतें, हैं तुला माहित आहेच ?

दुसराऋ०—होय आहे ! माहित पुढें ?

पहिला—पुढें काय ? त्या देशांतील सर्व नगरे धुंडिलीं, परंतु राजा कामकंदल ह्याचा कोठेंच शोध लागला नाही; नंतर त्या देशांचे आसमंतांतील वने शोधण्याचा क्रम चालविला; एखाद्या तपोनिधीचा आश्रम पहावा, तेथें जाऊन चौकशी करावी; ह्या प्रमाणें सर्व वने शोधिलीं; परंतु मलाही राजाचा शोध लागला नाही. आतां ही वार्ता जाऊन गुरुंस द्यावी ह्या इराद्यानें तिकडे चाललों आहे, पण तुझे हें बोलणें ऐकून माझेंतर धैर्यच खचलें !

दुसराऋ०—काहीं नाही जा, प्रसंगास अनुलक्षून वाग क्षणजे झालें.

पहिला— (इकडे तिकडे पाहून) अरे ! आपण बोलत बोलत अगदीं आश्रमाजवळच आलों (तिकडे पाहून) ती पहा प्रियंवदा झाडांस पाणी घालित आहे, व सौंदर्यवल्लीही पलिकडे बोलत आहेसें वाटते ! बरे तर मीं जातो.

दुसराऋ०—जा, पण मीं वनांत आल्याची खबर देऊं नको; आणि प्रसंगास अनुसरून वर्तन कर. समजलास ?

पहिलाऋ०—ठीक आहे. (जातो.)

दुसराऋ०—चला, आपल्यासही येथून आतां दूरच गेलें पाहिजे नाहीतर कदाचित् कोणी पाहिलें तर गुरुजांस बातमी मात्र कळावयाची. (जातो.)

प्रियंवदा— (हातांतील कलश ठेवून) माझ्या आवडत्या झाडांना पाणी घालून तर झालें; आतां बराच वेळ सखी सौंदर्यवल्लीस भेटलें नाही तिकडेच जावें. बहुतकरून ती नेमिष्ट येथेंच तुळसी जवळ बसली असेल (पाहून) होय ! ही पहा येथेंच आहे-

सौंदर्यवल्ली— [हातजोडून.]

अंजनीगीत.

अंवे माते तुजला नमीतें ॥ करजोडुनी
मीं तुजला ध्यातें ॥ आदिमाये तूं मम
भर्तारतें ॥ सत्वर भेटावें गे ॥ १ ॥

माते पहा—

पद. [गड्यांनों कृष्णगडी याचा०]

शर्वे बालपूतें दिली ॥ पण माझी आशा खुटली
॥ धु० ॥ सर्व सुखाचीं स्थानें सुटलीं ॥ विपिनें
दुःसह हीं जडलीं ॥ उपजेल जो या राजकुळीं ॥
दिसतो दैवहीन समुळीं ॥ १ ॥

त्याच्याकडे तरी काय दोष आहे ! माझेच प्राक्तन ! मातोश्री
आतां माझे प्राणपतींचा शोध केव्हां लागणार ! त्यांची तरी माझे
साठीं काय दशा झाली असेल ! हाय हाय ! ! (प्रियंवदायेते.)

प्रियंवदा— सखे, उगीरहा रडुनको. (पदरानें ढोळे पुसने)
सखे पहा तुझे.

साकी.

रडुनि रडुनियां कोमल नयनें, सुजलीं असती भारी ॥
विरह व्यथनें कृशची झाली, सुंदर तव तनु सारी ॥
शोका सज बाले ॥ विधिशीं जोर न चाले ॥ १ ॥

सौंदर्यवल्ली—सखे रडूं नको तर काय करूं? आताशीं नाहीं
नाहां तेच प्रकार घडूं लागले जाहेत; वियोग झाल्यापासून
असे कधींच झालें नाहीं.

पद [ता० दादरा शिंजोटी]

पहा सखे स्वप्न पडलें ॥ रात्रीं गडे प० ॥ इंदु
सुंदर सुमुखीं मुखगे ॥ मंद हास्यां मदन जागे ॥
मन्मनीं सखे येउनी मुख चुंविलें ॥ प० ॥

अशा प्रकारच्या सर्व गोष्टी होत आहेत तोंच चट्ट दिशीं
जागी झालें, आणि पाहतें तों प्राणनाथ कोठेंच नाहींत
आणि मी स्वप्नांत आहे असें समजलें तें कळून.

(चाल सदर)

चंद्रकर मज तापवीगे ॥ मलयज उटीं मदन मनीं गे ॥
त्रासवीसखे पोळवी बहु गांजलें ॥ प० ॥ गति ऐशी
झालि तरि गे ॥ जीवना यम नेईना । जनिं वीटलें ॥ प०

प्रियंवदा—सखे, असें काय भलभलतें बोलतेस हें ?

(मणिग्रीव येतो.)

तो पाहिलासका.

पद. [राग लीलांवरी ता० दादरा.]

हंसत खेळत येई सखे वाल तुझा गे ॥
कुंदरदन मंदहास्यि उगिच दाविगे ॥
मातृ दर्शन घडलें ह्यणुनि धांवे घाईं गे ॥
तव भेटि उताविल स्पष्ट पद न टेंकि गे ॥१॥

(धांवत जाऊन आईचे मांडीवर वसतो.)

मणिग्रीव—आई, कांग तूं ललतेस ?

प्रियंवदा— (आपल्याशींच) पहाकिती तर्कवान आहे तो !

आतां हा विचारून विचारून आईला जास्त दुःखाचे उकाळे
मात्र आणिल दुसरे कांहीं नाहीं. (उघड) बाळा इकडे ये माझे
जवळ. (लाला घेण्यास जाते.)

मणिग्रीव—मी नाहिं तुझ्या ज्वल येत जा, मीं आई ज्वलच बधेन मग ?

सौंदर्यवल्ली—वाळा, जा हो नाहीं ह्मणूं नको; मावशी तुला हारिणांचीं पोरें दाखविण्याकरितां नेतेहो जा— (उठून धांवत येतो.)

मणिग्रीव—मावशी, खलंचका मला नेतेस तूं ? कुतायत् कुतायत् पन हलनाचीं पोलें ? तलतल लवकल. दाखव पाहुं !

प्रियंवदा—आतां कसागुलाम आला, नाहींतर मगाशीं अँ ?? [त्याला घेऊन मुका घेते व जाते.]

सौंदर्यवल्ली—देवा माझा सर्व भरंवसां तुजवर आहे—

श्लोक.

वधे जाळी देवा पति विरह हा दुःसह मला ॥ किती आतां तूनें विनवुं तरि रे सांग मजला ॥ कुठें शिष्यांनां तो किमपि नच रे शोध ह्मणुनि ॥ अहा देवा जाती मम सकल हे प्राण निघुनी ॥ १ ॥

असो तुला जेव्हां करुणा येईल तेव्हां खरी ! (जाते.)

अंक ५ वा समाप्त.

अंक ६ वा.

स्थल—वकदाल्भ्यवन.

पात्रे—राजा, विदूषक, ऋषिकुमार, प्रियंवदा,
कुसुमावती, मणिग्रीव, सौंदर्यवल्ली,
वकदाल्भ्य, आणि
ऋषिपत्नी.

राजा—मित्रा—

पद. [राग विहाग, ताल दादरा.]

सुखदायक रम्य समय बहुत जरी असे ॥ तरि
मित्रा मम वपु ही तप्त होतसे ॥ध्रु०॥ मन तळमळ
बहुत करित ॥ मम शिरसीं भिरिरी येत ॥ नय
नांचा दाह होत ॥ या परि वपु सर्व जळत ॥
पडलों जणुं अग्निकुंडीं, कळूं तरी कसें ॥ १ ॥

विदूषक—मित्रा भिऊं नको, हा दक्षिणदिग्वायू तुझा अग्नि
थंड करील.

राजा—वाहवारे ! वाय्यानें अग्निकधीं शांत होतो काय ?

विदूषक—शांत होतो, यांत काय नवल !

राजा—तो कसारे होईल ! मूर्ख कोठला !

विदू०—पहा ! आपण जर पुष्कळ अग्नि घेऊन नुसत्या जमि-
नीवर ठेविला तर त्या ठिकाणीं वाय्यानें नाहीं, वाय्याच्या वापाने त-
री प्रज्वलित होईल काय ? उलट कांहीं वेळाने शांत मात्र होईल.

राजा—हा मूर्खा ! तशी स्थिती या ठिकाणीं आहे काय ?

अरे ! देह तृणावर पडलेल्या विरहाग्नीप्रत हा वायू फारच चेकाळवित आहे.

विदूषक — वरें तर असो ! सर्व दाह शांतकरणारा तो चंद्र उदयाद्रीवर आला; म्हणजे मात्र तुझा दाह शमन होईल.

राजा—अरे, तो तर माझ्या प्रियेच्या मुखाचें तेज हरण करून माझा नेहमींचा वैरी बनून राहिला आहे. तेव्हां त्याला पाहिल्या बरोबर माझ्या आंगाची लाही होऊन जाते; तस्मात् हा दाह शांत करण्यास माझ्या प्रियेवांचून कोणीच रे समर्थ नाही ! पण काय करावें !—

साकी. [राग जोगी ताल धुमाळी.]

हिंसकजनिं रे कांता ममती, भक्षिलि ऐसें वाटे ॥

किंवा अन्नोदका वीण ती, क्रमतां मेली वाटे ॥

मित्रा ! गति कैची, झाली कीं मद्भार्येची ॥ १ ॥

विदूषक—अरे मरणाची तर गोष्टच बोलूं नको ! कारण शंकरप्रसादास अपवाद येतो, तस्मात् आमच्या बाईसहिब कोठें तरी सुरक्षितच असल्या पाहिजेत. आतां एवढें बरीक खरे कीं, भोक्तृत्व सरल्याशिवाय भेट होणें कठीण ! याज करितां धीर सोडूं नको, आणि तुझ्या सारख्या वीर पुरुषास धीर सोडणें अगदीं अनुचित आहे. अरे ! कितीहि जरी प्रचंड वायू सुटला तरी पर्वत कंपायमान होतील काय ?

राजा—

साकी. [राग पिलु ताल धुमाळी.]

प्रचंड वातें शैल जरीरे कंपा नच पावे तो ॥ परंतु

मित्रा वज्राघातें चूर्णचि बनुनी जातो ॥ १ ॥

तद्वत् विरह वज्राने माझा अगदी चुराडा होऊन गेला आहे.
बरें! पण मित्रा ! जर ती मेली नाही असें ह्मणतोस तर—

साकी. [राग जोगी ताल धुमाळी.]

धवलासुमनासुप्रमालेनें; गंधस्वन या अंगा ॥

लावायारुतव, मोदभराने, करोनियां भ्रमंगा ॥

येइलका ? मजशीं ॥ ललनाया दुर्भाग्याशीं ॥ १ ॥

खरोखर तिच्या विषयी माझी स्थिति कशी झाली आहे ह्मणशील तर

श्लोक.

तीचें दर्शन होउनी बहु सुखें, केव्हां मला मेळती ॥

येतांती नयनांस उत्सव कधीं, होई मला तीरती ॥

अरे!—

जे शुकेंदुकलेत्रपाचिजडवी, ऐसें प्रियेचें मुख ॥

माझ्या दृष्टि पडोनि होइल मला, केव्हां तरीतें सुख ॥ १

विदूषक— (आपल्याशींच.) काय बेटा हा वडबडत आहे
तरी (उबड) बरेंपण मित्रा ! ती भेटल्या पासून असें काय-
तुला विशेष सुख होणार आहे ?

राजा—अहारे ! ह्या तुझ्या प्रभावरूनच तुझ्या आंगीं
रसिकत्व कितपत आहे हें सहज कळून येतें. अरे ! माझ्या
भार्येचा पूर्वीपासून माझे अंतःकरणास दृढ संस्कार झाल्यामु-
ळे तो हृदयास जें गृह करून बसला आहे; तें तो किमपिहि सो-
डित नाही; बरें सोडित नाही इतकेंच नव्हे; तर तो त्या-
गृहामध्ये नित्यशः जागृत असल्या कारणाने मला कोणताही
अन्य विषय रुचूं देत नाही. अथवा कसा रुचूं देईल बरें !—

साकी [रागजोगी ताल धुमाळी.]

कार्मे पांचां वाणीं खिलिली, जी मच्चितीं भरली ॥

तैशी माया तंतूजालीं, फारचि ती गुजवीली ॥

यातें तोडोनी ॥ ये का दुसरा विषय मनीं ॥१॥

विदूषक—असो ! आतां, तूं फार कश झाला आहेस; व तुझ्याने चालवत ही नाही; हणून तूं ह्या पलिकडील सरो-
वरतीरावर त्रेस. मी ह्या वनांत जवळपास कोठें एखाद्या
ऋषिचा आश्रम असल्यास पाहून येतो. (जातो. व राजा नाट्याने
सरोवरतीराजवळ येऊन व हंसास पाहून)

राजा—अरे ए ! माझ्या प्रियेची गमनरीती चोरून पला-
यन करणाऱ्या कलहंसा ! जरा उभा रहा ! उभा रहा ! त्वां
खचित माझ्याच प्रियेची गमनरीती चोरलीस ह्यांत तिलप्राय
ही संशय नाही; तर खरेंच सांगबरें ! तिला तूं कोठें सोडली-
स ती ! जर न सांगशील ! तर मीं राजा आहे इकडे लक्ष दे;
तुला चौर्यकर्माचें शासन केल्यावांचून कधीं ही सोडणार
नाहीं. (जराथांबून) अरे ! माझ्या बोलण्याचा अन्हेर करून
पळून गेलास अँ ! कां न जाशील ! सर्व प्रकारें हा माझ्याच
दुर्दैवाचा प्रभाव होय. हाय ! हाय ! देवा ! —

पद. [राग झिजोटी ताल त्रिवट.]

सोडीन विपरित काल खरा ॥ चंचल मति ही
भ्रमवि नरा ॥ ध्रु० ॥ पांझनि संगें क्रीडा सुख
जा ॥ नाना कुसुमीं गुंजारव जा ॥ वसंत समयीं नि
स घडे जा ॥ सा शरदिं दुगति भ्रमरा ॥ १ ॥

बरें तर नको सांगूं ! दुसरीकडे मी आपल्या प्रियेचा शोध करीन
(जाऊं लागतो. व पनःथांबून) अरे हें उपयोगाचें नाही; मग
आपल्याला हे स्थळ सोडल्यानंतर पश्चात्ताप होईल. तस्मात्
अगोदरच त्या इंदिरा गृहस्थ भृंगास विचारून जावे. हें बरें

अरे ! ए ! भ्रमरा ! खचित तूं मधुलोलुप असल्या मुळें
 भ्रमण करीत करीत माझ्या प्रियेच्या मुखकमलावर मधुपाना-
 स्तव गेलाच असतील; तर सांग बरें ! माझी आवडती कोठें
 आहे ती ? (जरा थांबून) काय ? नाहीं उत्तर देत ! बरोबरच
 आहे. हा तेथून हिमोड होऊन परत आला आहे; कारण
 कामकंदलसूर्य विरहास्ताचला आड गेल्या मुळें सौंदर्यनलिनी
 मुखपुष्प म्लान होऊन केशशैवालामध्ये बुडालें असावें !
 (ऐकलेसें दर्शवून) काय ? हा, चक्रवाकी मला कोण कोण ?
 झणून विचारतो ! मी ह्याला माहित नाहीं !! ऐक—

दिंडी.

बहुत वर्षे जी मशीं वागियेली ॥
 हरुनि दैवें जी पहा कुठे नेली ॥
 तिच्या विरहें हा शोकाब्धि बुडाला ॥
 कामकंदल हें नाम असे ह्याला ॥ १ ॥

(उत्तर मिळत नाहीं असें जाणून) आतां उगीच राहिलास काय ?
 बरें! तुला दोन कठोर शब्दांनीं ताडण केव्याशिवाय तुझे डोळे
 उघडगार नाहीत. मूर्खा ! तूं आपल्या अनुभवा कडे लक्ष दे.

ओंवी.

कासारीं रमाया जातां ॥ तव वधू विसदलां आड
 होतां ॥ उत्सुक होऊनि हांका मारितां ॥ कैशी
 गति तव होते ॥१॥ तैसा जायास्तेहें जाहला ॥
 हा कामकंदल विनवी तुला ॥ तरा मम वनि
 ता शोधाला ॥ सत्तर सांगें चक्रवाका ॥ २ ॥
 नाहिचना सांगत ! बरेंतर ! दुसरीकडे मीं आपल्या प्रियेचा
 शोध करीन. (इतक्यांत ऋषिकुमार प्रवेश करितो)

ऋषिकुमार— (आपल्याशींच) ज्या अरण्यामध्ये मुनिजनां शिवाय दुसऱ्याचें वारें देखिल कधीं लागावयाचें नाहीं असें असून हा शुभ्र वस्त्रें परिधान करून दोन वाणीं बडबड करणारा व निस्तेज झालेला असा हा मनुष्य कोण असावा वरें ! असो. प्रथमतः ह्याची काय बडबड चालली आहे, ती ह्या झाडाच्या आड उभें राहून ऐकूं. नंतर त्याचा शोध करूं. (एका झाडाच्या आड उभा राहतो)

राजा— [पर्वतास लक्षून] धवल दुकूला प्रमाणें स्वच्छ उदकश्यांनीं, व नाना वृक्षांच्या कुसम तुऱ्यांनीं शोभायमान झालेल्या—
अंजनीगीत.

मही धरा हे विपिना माजी ॥ कोमल गात्री
शशिवदनी जी ॥ देखिली का ? तूं भार्या
माझी ॥ सांग मला सखया ॥१॥

(वरील शब्दांचा प्रतिध्वनि ऐकून) काय ! हा “भार्या पाहिली असें झणतो” (ह्या शब्दांचाही प्रतिध्वनि ऐकून) अरेरे ! हातर माझेच भाषणांचा प्रतिध्वनी होत आहे. हाय ! हाय ! अखेरीस मीं निराश झालोंना ! (सदुःख रतब्ध वसतो.)

ऋषिकुमार— (आपल्याशींच) खरोखर ह्याच्या लक्षणांवरून हा स्त्री विरही पुरुष आहे ह्यांत तिलप्रायही संशय नाहीं; वरें ! क्षणमात्र उभें राहून ह्याच्या ह्या बडबडण्यामध्ये ह्याच्या नांवाचा उल्लेख होतो कीं काय ! हें पहावें ! (तेथेंच उभा राहतो व विदूषक प्रवेश करितो.)

विदूषक— (राजाजवळ येऊन) रत्नपुराधिपा येथून जवळच महामुनि वक्रदाल्भ्य ह्यांचा आश्रम आहे. असा शोध करून मी आलों आहे—तस्मात् त्यांच्या दर्शनास चलावें.

राजा—चलावै (उठावयास लागतो) मित्रा उठवत नाही रे नाही ! हाय ! हाय !!

पद. [राग भैरवी ताल दीपचंदी.]

मित्रा सखया आतां कैचें ॥ होईल दर्शन मजशीं
मुनीचें ॥ व्याकुळ झाले प्राणचि माझे ॥ वे
गचि येऊनि विरह विषाचे ॥१॥

विदूषक— (हात देऊन त्याला उठवितो.) कसेतरी करून
तेथपर्यंत चल. मग पुढे पहातां येईल. (चालू लागतात.)

ऋषिकुमार— (आपल्याशींच.) ह्यांच्या बोलण्यावरून ख-
चित हा कामकंदल आहे असे दिसते; आतां हे एकत्रे झाले
कीं, ते आपल्याच गुरूच्या दर्शनास जात आहेत. तर
आपणही ह्यांस नकळत जाऊन ही गोष्ट देवी सौंदर्यवल्लीस
आधीं कळवावी. (जातो.)

राजा—मित्रा!—

साकी.

सव्यनेत्र हा स्फुरण पावतो, स्फुरतो तद्वत् बाहू ॥
सुखेंदु माझा ग्रासुनि गेला, सोडिन वियोग राहू ॥
धरिलें या चिन्हातें ॥ कां होती शुभ शकुनचि ते ॥१॥

(पडद्यांत.)

प्रियंवदा—अरे ए मणिग्रीवा ! कां बाबा ! तूं त्या पाळ
लेल्या जनावरांनां त्रास देतोस खबरदार, त्यांनां धोंडा बिंडा
मारिलास तर मी जाऊन तुझ्या आईला सांगेन !

मणिग्रीव—खलंच का ! अब्र ! अशाने केवला पन भ्यालों मीं

राजा—अहाहा ! मित्रा हा मंजुळ ध्वाने कोठून बरे आला!

विदूषक—आंतल्या बाजूस कोणी बोलत आहे असे वाटते.

राजा—चलतर, प्रथमतः आपण तिकडेसच जाऊं.

[तदनंतर दोन ऋषि कन्या व हरिणार्ची शिंगे धरून ओढणारा बालक प्रवेश करितो.]

मणिग्रीव—[हरिणार्ची शिंगे धरून त्यास ओढितो.] अले ए मोत उभा लहा, नाहीं तल वघ कसें कलीन तें ! लहातोस का नाहीं, मला वसायचें आहे तुझ्यावल.

प्रियंवदा—काय मेलें ! ह्याला बोलावें तरी किती ! जों-जों बोलावें तोंतों ह्याच्या खोड्या अधिकच.

राजा—मित्रा ! मला संतात नाहीं. लणून कायरे ! ह्या बालकास पाहिल्या बरोबर माझे हृदयांत माया पाझर उत्पन्न झाला काय असेल तें असो.

प्रियंवदा—(आपल्याशींच ह्याला कांहीं दुसरां वस्तु खेळायला दिल्या शिवाय हा त्या हरिणास सोडणार नाहीं; (उघड) वाई कुमुमावती पर्णकुटिकेंत जा, आणि ह्याला तें पोपटाचें चित्र आणून दे.

कुमुमावती—आणतें हो. (जाते.)

मणिग्रीव— तो पल्यंत मी ह्याच्याशीं खेलत बथेन. याला कहीं सोलाचा नाहीं. [प्रियंवदेकडे पाहून हंसतो.]

राजा— आहाहा ! —

साकी (राग जोगी ताल धुमाळी.)

कुंदरदनीं मंडित मुखीं हा नसतां कारण हांसे ॥

बहुविध याचें क्रीडन मजला होतें मोहक खासें ॥

या बालक्रीडनीं ॥ ते धन्य, मळ लागे वसनीं ॥१॥

(इतक्यांत पोपटाचें चित्र घेऊन कुमुमावती येते.)

कुसुमावती— बाळा हे पाहिलेसका ! ह्या पोपटाचे सौंदर्य कसे आहे ते !

मणिग्रीव— काय ? माझी आई ? कुताय कुताय माझी आई ? चल मला आईकले घेऊन. (रडू लागतो.)

प्रियंवदा— ह्याचा सगळा ओढा आईकडे असल्याने नुसत्या सौंदर्य ह्या शब्दानेच हा गुलाम फसला.

कुसुमावती— बाळा तुझी आई नव्हे. ह्या मातीच्या पोपटाचे लावण्य बघ, असे मी लणाले समजलास ?

राजा— (आपल्याशीच) काय ? ह्याच्या आईचे नांव सौंदर्य वल्ली आहे ? [असें बघेच बोलून आश्चर्याने.] मित्रा, राजगृहांतील रत्न राशीस लज्जा पावविणारा असा हा तेजःपुंज मणां कसलारे त्या ठिकाणी पडला आहे ?

प्रियंवदा— [ऐकलेसेंकरून] काय मणिग्रीवाचा तर मणि पडला नाहीना ? [मणिग्रीवासपाहून.] होय, ह्याच्याच गळ्यांतला मणि तो

राजा— [आपल्याशीच] अहाहा ! ह्याचे तेज फारच अपूर्व दिसते. [मणि घेण्यास जातो.]

प्रियंवदा }
कुसुमावती } हं हं ! मणि उचलूं नका, उचलूं नका.
(तें न ऐकतां राजा उचलतो.) अगत्राई उचललाच त्यांणी (दोषी सभयआश्चर्यमुद्रेनें एकमेकांकडे पाहतात.)

प्रियंवदा— ब्राई कुसुमावती हा सर्व वृत्तांत नियमांत गुंतलेल्या त्या सौंदर्यवल्लीस जाऊन सांग जाजा, लौकर कशी !

राजा— अहोत्राई तुम्हाला इतके घाबरावयाला झालेतरी काय ? मला त्यामण्याचे अपूर्वतेज वाटल्या वरून, फक्त मी पाहण्याचे

उद्देशानेच उचलला आहे; हाध्या आपला. [देण्यास जातो.]

प्रियंवदा—महाराज तसें नव्हे घावरण्यांचें कारण कांहीं निराळेंच आहे.

राजा—तें कोणतें ?

प्रियंवदा—हाबालक ज्यावेळेस जन्मला त्यावेळेस भगवान बकदाल्भ्य मुनीनीं ह्याचें जातकर्म केलें, आणि तो मणि ह्याचे गळ्यांत बांधिला; व त्याणीं असें सांगितलें कीं, ह्याचे गळ्यांतील हा मणि जर तुटून पडला तर, ह्याच्या आईनें, बापांनें, अगर स्वतः याणें उचलावा.

राजा—वरें दुसऱ्यानें उचलिला तर ?

प्रियंवदा—मनुष्य तत्काल वृक्ष बनतें.

राजा—आज पर्यंत असें कधीं घडलें आहे का?

प्रियंवदा—हो असें अनेक वेळां झालें आहे.

राजा—अहाहा ! तरमग आज माझे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले.

मणिग्रीव—मला आधीं आई कले घेऊन चल. [रडून प्रियंवदेस माळं लागतो.]

राजा—पुत्रां रडूं नकोस, हा घे तूं आपला सुंदर मणि.

मणिग्रीव—पुत पुत म्हंजे ! तु नवेस माझा बाप; माझा बाप कामकंदल लाजा.

राजा—बाळा ह्या तुझ्या भांडण्यानेंच माझी खात्री झाली.

[सौंदर्यवल्ली प्रवेश करिते.]

राजा—[तिलापाहून]हाय हाय! मित्रा हीच ती माझी प्रिया सौंदर्यवल्ली.—

पद [राग कालिंगडा ताल ध्रुमाळी]

मित्रा, सखया वल्कल वेष्टित पाही सुकली

वनीं ॥ व्रतनेमाते करुनी ॥धु॥ पांडुरताही फारचि
येउनी त्या सुंदर वदनीं ॥ गलें सर्व ही मास
सुकोनी ॥१॥ कश कलापहा गुंतुनि सखिचा
जटाचि गेला वनुनी ॥ वाटे मज कधीं नच घड
ली वेणी ॥२॥

[सौंदर्यवल्ली राजाकडे पाहत असतां.]

मित्रा—

पद. [राग आनंद भैरवी ताल दीपचंदी.]

सुंदरी ममती उत्सुक होउनी, निरखी वघ मज
ला ॥ अतिशय सुंदरवदनीं सखिच्या, मांस न मु
लिंगालां ॥ ध्रु०॥ पृथुभालावरी ते लोंवती अलक
गमती भ्रमर मला ॥ फारची लुब्ध असती झाले,
जे नित कमलाला ॥ १ ॥ वाष्पजलाते पुसतां स
खिनें, सुजवीलें किति नेत्रांला ॥ पक्क विवासम
अधर सखिचा, वाष्पें बहु मळला ॥ २ ॥ विरह
जन्यानें कृश बहु झाली, सोडी श्वासाला ॥ तेणें
स्तन ते पावती कंपा, परि शक्ति न कृशकटीला ॥३॥

सौंदर्यवल्ली— [आपल्याशींच] ह्यांची बोलण्या चालण्याची

ढव तर अगदीं प्राणनाथां प्रमाणेंच दिसते ; खचित प्राणना-
थच हे, ह्यांत काडीमात्र ही संशय नाही ; खरें, पण ह्यांनां
कांहीं खुणा विचारून पहाव्या; (उघड) महाराज आपण कोण ?

राजा—

अंजनीगीत.

रत्नपुराचा राजा जो गे॥कामकंदल नाम जयागे॥
भार्या विरही मीं आहे गे॥आलों फिरत वनीं ॥१॥

सौंदर्यवल्ली—आपल्या भायेंचा व आपला वियोग कसा झाला?

राजा—सुंदरी ऐक—

साकी.

अपत्यार्था साठीं सखये, शंकर स्तौत्या करुनी ॥

वरा सेवुनी गृहा जातां, निजलों वनांत श्रमुनी ॥

तेथें विरह जाहला ॥ शोध न त्याचा सखि मजला ॥१

सौंदर्यवल्ली— (आपल्याशींच) हो हो, पण वेड्या मनाज-
रा धीरधर, धीरधर अगदींच उतावीळ होऊं नको. [उघड]
महाराज ! आपण अरण्यांत निजण्याला विशेष कारण कोणतें
झालें होतें ?

राजा—प्रिये—

पद. [जेव्हां जेव्हां वाढायतें, याचा०]

मत्स्य क्रीडा वघतां तेथें ॥ मदनें पीडित

केलें कान्ते ॥ मुळिं न सांहवे तद्देगातें ॥

प्रकार ऐसे बहु झाले ॥१॥

सौंदर्यवल्ली— (आपल्याशींच) अगबाई ह्या गोष्टी अगदीं
खण्या आहेत. [उघड] खचित प्राणनाथच हे दुसरें कोणी
नव्हे. [एकदम जाऊन आलिंगिते व उरावर मान टेंकून]

पद. [राग सिंधभैरवा, ताल त्रिवट.]

नाथा ! काय कृती वनीं ॥ ध्रु० ॥ कुलवंता तव शरिरा

ला मीं ॥ सुटलें कैशी घोर वनीं ॥ १ ॥ बहुदिन

श्रमुनी आपण सखया ॥ भेट दिली क्षज तपोवनीं ॥२॥

राजा—प्रिये—[तिचे हनुवटीस हात लाऊन.]

साकी.

ग्रहण रोगा पासुनी सुटतां, शशिचा रोहिणी योग ॥
तद्वत कान्ते तुझा झाला, मजला सुखकर योग ॥
सांगू क्तिती विनये ॥ आतां शोका त्यज सखये ॥ १॥

मणिग्रीव—आई कोणग हे? तूं कां ललतेस ?

राजा—अहाहा ! आज माझ्या सर्व जन्मार्चे सार्थक झालें
वाळा ये. [कडेवर घेऊन मुका घेतो.]

सौंदर्यवल्ली—प्राणनाथ ! पण आपण एके ठिकाणी निद्रि-
स्थ असतां ही अतर्क्य कृती घडली तरी कशी ?

राजा—प्रिये, त्याविषयी माझीही मति अगदीं गुंग होऊन
गेली आहे.

विदूषक—मित्रा, हे त्रिकालज्ञ महर्षि बकदाल्भ्य इकडे-
सच येत आहेत, त्यांस ही गोष्ट विचारिली असतां—

साकी.

अमरपतीच्या वज्रा घातें, दानवासु खपवावे ॥ किंवा
रवि तो उदरीं येतां, तिमिरचि नाशा पावे ॥ तद्वत
ज्ञानोदयिं ते ॥ जाणविती स्वदवृत्तातें ॥१॥

(इतक्यांत बकदाल्भ्य प्रवेश करितात .)

राजा—भार्या सौंदर्यवल्ली व पुत्र “ मणिग्रीव ” यांसह
हा दास चरणीं लीन आहे.

बकदाल्भ्य—बहुत दिवसांनी भेटी झालेल्या स्त्री पुरुषांनो
तुमचा विजय असो.

राजा—तथास्तु.

मणिग्रीव— [बकदाल्भ्यांजवळ धांवत येतो.] आजोबा ! हा
कोण मला पुत पुत लहणून कलेवल घेतो ?

बकदाल्भ्य—वत्सा मणिग्रीवा तुझा पिता कामकंदल
तो हाच बरे !

मणिग्रीव—तलिच मला कलेवर घेतो, आणि पुत पुत
हंतो तो !

राजा—महाराज आपल्या कशाकटाक्षें मी आज त्रिजगतीं
ही धन्य झालों; मुनिवर्य आपण त्रिकालज्ञ अहां, तस्मात् आ-
ह्मां उभयतांमध्ये घडलेल्या अपूर्व विरहाचें कारण समजण्याची
आशा करितों.

बकदाल्भ्य—वत्सा ! घडलेल्या गोष्टींचें कारण मी जाण-
तच आहे; परंतु आतां माझे माध्यान्हसंध्येचा समय झाला
आहे; तस्मात् भोजनोत्तर सर्व वृत्तांत कथन करीन.

राजा—मुनिवर्य आपल्या अनुग्रहाचा प्रकार कांहीं विल-
क्षणच आहे; कारण अगोदर इच्छित प्राप्ति, नंतर आपलें
दर्शन. पहा—

साकी. [राग जोगी, ताल धुमाळी.]

वृक्षा येतें फूलचि आधीं, नंतर फलतें होतें ॥
मेघ झांकितो आकाशाला, तेव्हां वृष्टी होते ॥
ऐसा क्रम कार्या ॥ आधीं तुषच्याक्रमें फल आर्या ॥

बकदाल्भ्य—अस्तु. वत्सा ! आणखी कशाची इच्छा आहे.

राजा—आतां इच्छा ती कशाची! तथापि भगवंताचे मनांतू-
न बावयाचें असल्यास—

अंक ६ वा.

“ भरत वाक्य. ”

श्लोक. [पृथ्वी वृत्त.]

यथा समर्थं शक्रतो अवनिते सुवृष्टी करो ॥
ससस्यजगती सुखी नित जनां निराशा करो ॥
पिशूनजन भाषणां हनि, सदां महाती असो ॥
स्वधर्मि रतही प्रजा शिव कवी सुकीर्ती असो ॥१॥

वकदाल्भ्य—तसें होवो- बरे मी आतां माध्यान्ह कर्मास
गमन करितो. [जातो.]

राजा—

पद. [राग भैरवी ताल धुमाळी.]

कमलाक्षे गे प्रिये आतां गुरुसेवे चल सुंदरी ॥
कृपातयांची पूर्ण ह्मणोनी स्थिती आली एथवरी
॥ ध्रु० ॥ विरह दुःखादिक जाउनि विलया सां
प्रत सुखचि याकालीं ॥ दैव गती किती विचित्र
आहे पुनरपि सर्व सुखें जडलीं ॥ दुःख सागरा
सोडूनि आलीं आनंद सुख शैल शिरीं ॥ क० ॥

सौंदर्यवल्ली—चलावे बरे.

(सर्व जातात.)

मणिग्रीवनाटक.

ग्रंथ कर्त्याची प्रार्थना.

पद. [सुंदरमुखतुंदिलतनु. यात्रालीवर.]

सुंदरास्य, इंदुकांति, भक्तशुभकरा ॥

मकरध्वजदहनशिवा ! शैलजाहरा ॥ध्रु०

वर्हिर्मुखवृंदबंध, चंद्रशेखरा ॥

व्योमकेश, त्रिपुरांतक, जान्हवी

धरा ॥श्रीकंठा, अंधकारि, हे मंहेश्वरा ॥

गिरिशा । ईशा । आशा । तवचरणीं, धरुनिम

नीं, स्तवनकरुनीं, ध्यातसुंदरा ॥१॥ सुंदरास्य० ॥

प्रमथाधिप, भूतेशा, सत्वमंदिरा ॥

खंडपरशु, कंबुधर, शंभराहरा ॥

विघ्नशैलभेदक, हे धूर्जटाधरा ॥

रुद्रा । भद्रा । क्षुद्रा । करिगुणतति, रुचिरकीर्ति,

पसरिंजगतिं, व्यसनहरहरा ॥२॥ सुंदरास्य० ॥

चिंताणर्व वाहुनि बल नैर्ई, गा हरा ॥

शस्त्रात्रिण परवशता कापिते उरा ॥ ॥

पद्मिपु यानच सोडिति पामरा नरा ॥

धांवे । यांवे । न्यांवे । शिवछंदा, त्वच्छंदा, मति

मंदा, सकल सुरवरा ॥ ३ ॥ सुंदरास्य० ॥